

Masterscriptie ASW

Multiculturalisme in vergelijkend perspectief

**Kenmerken en motieven van het
PVV 'electoraat';
in 2007, 2009 en 2010**

Door: Britt van Dongen

Eerste begeleider: Dhr. M. Coenders

Tweede begeleider: Dhr. G-B. Dielissen

In deze paper is er gebruik gemaakt van data van het LISS panel
verzameld door CentERdata.

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	p. 3
Inleiding.....	p. 4
Hoofdstuk 1 Achtergrond.....	p. 7
1.1 'nieuw' radicaal rechts.....	p. 8
Hoofdstuk 2 Theoretisch hoofdstuk.....	p. 11
2.1 Sociale categorieën.....	p. 11
2.1.1 <i>Sekse</i>	p. 11
2.1.2 <i>Opleiding & sociale klasse</i>	p. 11
2.1.3 <i>Sociale disintegratie theorie</i>	p. 12
2.1.4 <i>Theorie van autoritaire attitudes</i>	p. 14
2.2 Motieven.....	p. 16
2.2.1 <i>Culturele dreiging</i>	p. 16
2.2.2 <i>Politieke ontevredenheid, anomie en machteloosheid</i>	p. 18
2.2.3 <i>Sympathie partijleider</i>	p. 20
2.3 Veranderingen door de tijd.....	p. 22
2.4 Hypotheses.....	p. 25
Hoofdstuk 3 Onderzoeksmethode.....	p. 26
3.1 Meting.....	p. 27
3.2 Analyses.....	p. 30
Hoofdstuk 4 Resultaten.....	p. 31
4.1 Beschrijvende resultaten.....	p. 31
4.2 Logistische regressie analyse.....	p. 34
4.2.1 <i>Sociale categorieën</i>	p. 38
4.2.2 <i>Motieven</i>	p. 40
4.2.3 <i>Veranderingen door de tijd</i>	p. 41
Hoofdstuk 5 Conclusie en discussie.....	p. 44
5.1 Bespreking van de resultaten.....	p. 44
5.1.1 <i>Deelvraag 1</i>	p. 44
5.1.2 <i>Deelvraag 2</i>	p. 46
5.1.3 <i>Deelvraag 3</i>	p. 47
5.2 Discussie.....	p. 49
5.3 Suggesties voor vervolgonderzoek.....	p. 50
Referenties.....	p. 52
Bijlage Metingen.....	p. 58

Voorwoord

Deze scriptie is geschreven ter afsluiting van de (ASW) Master Multiculturalisme in Vergelijkend Perspectief aan de Universiteit van Utrecht. Mijn interesse in culturele diversiteit en de botsingen die hier helaas mee gepaard gaan, maakten dat ik de groeiende populariteit van de Partij Voor de Vrijheid van Geert Wilders met een nauwlettend oog in de gaten hield. Toen bleek dat CentERdata gegevens had verzameld over politieke waarden van Nederlanders in 2007, 2009 en 2010, wilde ik graag met deze gegevens aan de slag gaan, om inzicht te krijgen in het PVV electoraat en hun motieven om op deze partij te stemmen.

Dit onderzoek had ik niet kunnen doen zonder de hulp van Dr. Marcel Coenders en daarvoor wil ik hem hartelijk bedanken. Ook wil ik de tweede begeleider Dr. Gerrit-Bartus Dielissen bedanken voor het beoordelen van de conceptversie. En als laatste gaat mijn dank uit naar mijn ouders voor hun niet aflatende vertrouwen.

Ik wens u veel leesplezier!

Inleiding

Bij de nationale verkiezingen op 9 juni 2010 wordt het voor iedereen duidelijk; om de Partij voor de Vrijheid kunnen we niet meer heen. De in 2004 opgerichte partij die destijds Groep Wilders heette, is uitgegroeid tot de derde partij van Nederland. De PVV kan worden beschouwd als een ‘nieuwe’ radicaalrechtse partij, waarbij de nadruk ligt op ethno-pluralistische xenofobie (angst voor etnische anderen) en een anti-establishment populisme (tegen de gevestigde orde) (Rydgren, 2007). Dit onderzoek gaat over het PVV electoraat, hun motieven en hoe dit door de jaren heen is veranderd.

De focus van het onderzoek ligt op drie motieven die ertoe leiden dat kiezers hun stem willen uitbrengen op de PVV. Het eerste motief is de culturele dreiging die deze kiezers ervaren. Nederland is een multicultureel land en de pluriformiteit aan culturen kan sommige mensen angst aan jagen. Alhoewel in dit onderzoek voor de PVV het begrip ‘nieuw’ radicaal rechts wordt gehanteerd, wordt er ook gebruik gemaakt van eerder onderzoek naar extreemrechts. Onderzoeken hebben aangetoond dat de stemvoorkeur voor extreemrechts wordt verhoogd door een negatieve houding ten aanzien van immigranten (Lubbers, Gijsberts & Scheepers, 2002; Van der Brug & Fennema, 2003). In dit onderzoek zal worden onderzocht in hoeverre culturele dreiging voor PVV stemmers een motief is om op deze partij te stemmen.

Het tweede motief dat PVV stemmers mogelijk hebben is de politieke ontevredenheid. In het publieke debat en ook in wetenschappelijke literatuur buigen mensen zich over de vraag of een stem op extreemrechtse partijen als een proteststem kan worden beschouwd (Stouthuysen, 1993 in: Van der Brug, e.a., 2000). Al hoewel er veel wetenschappelijke literatuur is verzameld omtrent de proteststem wijzen de resultaten verschillende kanten op (Lubbers & Scheepers, 2000; Fennema & van der Brug, 2006 & Rydgren, 2007; Swyngedouw, 2001). Daarom dient er verheldering te komen in de mate waarin politieke ontevredenheid een motief is van de PVV stemmers.

Het derde motief dat centraal staat in dit onderzoek is sympathie voor de partijleider. Uit wetenschappelijk onderzoek komt naar voren dat het imago en de populariteit van de partijleider invloed lijkt te hebben op de partijkeuze (Jenssen &

Aalberg, 2006; Stewart & Clarke, 1992). Dit onderzoek hoopt inzicht te geven in de mate waarin de sympathie voor Wilders van invloed is op de stemintentie op de PVV.

Dan bestaat er nog de vraag *welke* mensen op extreemrechtse partijen stemmen. Uit vergelijkend onderzoek naar de aanhangers van een achttal West-Europese anti-immigranten partijen blijkt dat deze partijen, in hogere mate dan de gevestigde partijen, hun aanhangers uit alle lagen van de bevolking halen (Van der Brug, Fennema & Tillie, 2000). Tevens wijst de opiniepeiling van TNS Nipo uit dat de PVV stemmer ‘normaliseert’ (*De Volkskrant*, 2 maart 2009). Hiermee wordt bedoeld dat de PVV stemmer op tal van geografische en demografische kenmerken steeds minder afwijkt van de doorsnee Nederlander. Hieruit kan echter worden afgeleid dat er voorheen wel sprake was van een oververtegenwoordiging van bepaalde sociale categorieën.

Uit andere onderzoeken blijkt dat mannen (Givens, 2004; Golebiowska, 1999; Lubbers, Gijssberts & Scheepers, 2002; Pedersen, 1996), lageropgeleiden (Lubbers e.a., 2002; Lubbers & Scheepers, 2002), jongeren (Lubbers e.a., 2002; Lubbers & Scheepers, 2002; Scheepers e.a., 1994) en non-religieuzen (Billiet & de Witte, 1995; Lubber e.a. 2000, 2007; Scheepers e.a., 1994) vaker op extreemrechts stemmen. In het ethische hoofdstuk zullen theorieën aan bod komen die verklaringen bieden voor het verschil tussen de sociale categorieën.

Aangezien niet geheel bekend is uit welke sociale categorieën de PVV stemmers voornamelijk komen, wat hun motieven zijn om op de PVV te stemmen en hoe dit over de jaren verandert, is de volgende onderzoeksvraag geformuleerd:

Welke sociale categorieën hebben de intentie om op de PVV te stemmen, hoe kan dit verklaard worden en vindt hierin verandering plaats?

Deze hoofdvraag zal worden beantwoord aan de hand van de volgende drie deelvragen:

1. *Wat zijn de achtergrondkenmerken van het PVV electoraat?*
2. *In hoeverre zijn culturele dreiging, politieke ontevredenheid en sympathie voor Wilder van invloed op de stemintentie op de PVV en welk motief is het belangrijkste?*
3. *In hoeverre verschillen de stemmers en hun motieven in 2007 met de stemmers en hun motieven in 2009 en 2010?*

In dit onderzoek wordt er gebruik gemaakt van vragenlijsten die in december 2007, februari 2009 en februari 2010 zijn afgenomen onder een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking. Het is mogelijk dat door de jaren heen *meer of minder* en *andere* mensen op de PVV zijn gaan stemmen en dat deze ‘nieuwe stemmers’ deels andere motieven hebben dan de ‘oude stemmers’. Voorbeelden van gebeurtenissen die wellicht invloed hebben op een andere sociale samenstelling en grootte van het PVV electoraat zijn de economische crisis die Nederland trof en de vloedgolf aan krantberichten over de spraakmakende, anti-islamitische film genaamd ‘Fitna’, van Geert Wilders (*NRC Handelsblad*, 29 april 2008).

Dit onderzoek wordt gedaan vanuit de studie *Algemene Sociale Wetenschappen*, waarbij het een vereiste is om een sociaal verschijnsel vanuit verschillende disciplines te bekijken. Er worden theorieën gebruikt uit de sociologie, psychologie en politicologie. Het doel van dit kwantitatieve onderzoek is het toetsen van veronderstellingen omtrent het PVV electoraat en drie potentiële motieven waarop zij hun stemintentie baseren en de verandering hiervan over de jaren.

Dit onderzoek is wetenschappelijk relevant omdat het nieuwe vragen tracht te beantwoorden. Ten eerste zijn culturele dreiging, politieke onvrede en sympathie voor de partijleider niet eerder gelijktijdig onderzocht en ook niet eerder met betrekking tot PVV. Ten tweede is er nog geen longitudinaal onderzoek gedaan naar dit onderwerp waarbij er drie metingen met elkaar worden vergeleken. Hierdoor kunnen veranderingen in het electoraat en in de motieven van kiezers worden opgemerkt.

Dit onderzoek kent een maatschappelijke relevantie aangezien het aansluit bij de huidige situatie waarin Nederland verkeert. Botsing van culturen en van etnische groepen is de laatste jaren een *hot topic* in het publieke en politieke debat. De omstreden vraag of de ‘Moslim’ cultuur en de ‘Nederlandse’ cultuur verenigbaar zijn, houdt de gemoederen bezig en de PVV heeft hier een uitgesproken mening over (zie PVV website, standpunten). Dat steeds meer mensen zich tot de PVV aangetrokken voelen blijkt uit de groei van 9 zetels tijdens de landelijke verkiezingen in 2006 tot de 24 behaalde zetels tijdens de landelijke verkiezingen op 9 juni 2010. Met het behaalde succes van de PVV tijdens de laatste Tweede Kamer Verkiezingen, is het maatschappelijk gezien interessant om kennis te hebben over de PVV stemmers, hun motieven en de verandering hiervan.

Hoofdstuk 1 Achtergrond

Mogelijke verklaringen voor het succes van ‘nieuw’ radicaal rechtse partijen kunnen gezocht worden bij het aanbod van deze partijen en bij de vraag van de kiezers (Rydgren, 2007). De aanbodzijde wordt bepaald door de politieke mogelijkheidstructuren (zie Koopmans, 2005) en organisatie van de ‘nieuw’ radicaal rechtse partijen. De vraagszijde wordt gevormd door de veranderende voorkeuren en houdingen onder stemmers. In dit hoofdstuk zullen de kenmerken en standpunten van de Partij voor de Vrijheid in kaart worden gebracht.

De aanbodzijde van ‘nieuw’ radicaal rechts en extreemrechts in Nederland is door de jaren heen in verschillende mate succesvol geweest. In Nederland werd het eerste electorale succes van extreemrechts behaald in 1984, toen 2,5% van de kiesgerechtigden op de Centrum Partij van Hans Janmaat stemden (Scheepers, e.a., 1994). Het succes van deze partij kelderde echter in de jaren daarna. In 2002 werd Nederland verrast door de 26 behaalde zetels van de Lijst Pim Fortuyn, waarmee de LPF direct in het parlement terecht kwam (Praag, 2001). Na het succes van deze anti-migranten partij kwamen soortgelijke partijen op zoals de Partij voor de Vrijheid van Geert Wilders en Trots op Nederland van Rita Verdonk. Alhoewel het succes van de LPF na het overlijden van Pim Fortuyn en van TON beperkt bleven, bleef de aanhang van de PVV groeien.

Op 22 november 2006 nam de PVV voor het eerst deel aan de landelijke verkiezingen, waarbij negen zetels werden behaald (zie PVV website, Geert Wilders). Al uit de opiniepeilingen van TNS Nipo voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer, bleek dat de groei van de PVV serieus genomen moest worden. De PVV kon namelijk begin 2009 op 26 zetels rekenen, waarmee de PVV de PvdA (25 zetels) net achter zich zou laten en de CDA (29 zetels) op de hielen zat (*TNS Nipo*, 26 maart 2009). Bij de lokale verkiezingen van 3 maart 2010 behaalde de PVV zelfs de meeste stemmen in Almere. Als klap op de vuurpijl behaalde de PVV bij de Tweede Kamer verkiezingen op 9 juni 2010 24 zetels binnen en werd daarmee de derde partij van Nederland. Dit hoofdstuk zal inzicht verschaffen in de kenmerken en standpunten van de PVV.

1.1 'Nieuw' radicaal rechts

Er bestaat geen consensus over de exacte definitie van rechts extremisme, omdat het niet alleen wordt gebruikt voor wetenschappelijke maar ook politieke doelen (Mudde, 1996). Scheepers e.a. (1994) menen dat er twee punten zijn waarop vrijwel alle extreemrechtse partijen overeenkomen. 1) Ze nemen een negatief standpunt in tegenover allochtonen: *'hun komst dient te worden beperkt en het vertrek van de aanwezige allochtonen dient te worden bevorderd'* (ethno-pluralistische xenofobie). 2) Anderzijds nemen zij een positief standpunt in inzake de nationale identiteit: *die dient beschermd te worden en/of nieuw leven te worden ingeblazen.'* (ethno-nationalisme) (Scheepers e.a., *onbekend*, p.101). Al hoewel deze punten ook centraal staan in de ideologie van de PVV zal 'extreemrechts' in dit onderzoek niet worden gehanteerd voor de PVV, aangezien deze term geassocieerd wordt met geweld en een nazistisch verleden (Ignazi, 2006), twee punten waarmee de PVV geen verbondenheid vertoont. Rydgen (2007) meent dat de meeste huidige extreemrechtse partijen beter 'nieuw' radicaal rechts kunnen worden genoemd. Hetgeen dat deze nieuwe anti-migranten partijen kenmerkt is de eerder genoemde ethno-pluralistische xenofobie, maar ook anti-establishment populisme (ibid.; Ignazi, 2006).

Anti-establishment populisme betekent dat een partij zich tegen de politieke elite afzet en claimt op te komen voor de burger (Rydgren, 2007). Het begrip populisme wordt meer gebruikt om een specifieke politieke vorm of stijl te omschrijven in plaats van een specifieke ideologie (Mudde, 1996). Het is een communicatie wijze waarin het volk centraal staat (ibid.). *'Populisme gaat er van uit dat het gezond verstand van de 'gewone mensen' de meest geschikte morele maatstaf is. Die wordt geplaatst tegenover de maatstaven die de elites hanteren, en die vanwege hun enorme afstand met het aanvoelen van de 'gewone mensen' niet als legitiem kunnen worden ervaren. Het populisme mobiliseert aldus achterdocht en wantrouwen ten aanzien van de gevestigde orde.'* (Derks & Deschouwer, 1998). Dit komt duidelijk naar voren in het verkiezingspamflet van de PVV voor de Europese verkiezingen in 2006:

*Nederland is een prachtig land. Maar het staat onder druk. Om tal van redenen. De politieke elite in Nederland negeert stelselmatig de belangen en problemen van de burger. (...) Nederland moet een land worden met politici die **meer naar die burgers luisteren** en minder met zichzelf bezig zijn.*

Uit dit stukje tekst blijkt dat de PVV zich probeert te distantiëren van het politieke systeem en zich op een lijn plaatst met 'de gewone man'. De PVV pleit voor meer invloed van de burgers en is een voorstander voor de invoering van het referendum. Ook komt de partij met het voorstel voor een afschaffing van de Eerste Kamer. Het anti-establishment sentiment van de partij is dan ook groot. Wilders spreekt geregeld zijn afkeer uit over andere partijen en over de kabinetten Balkende (*Telegraaf*, 22 februari 2010). Het populisme van de PVV komt naar voren in de simplistische uitspraken en de zogenaamde band met de gewone burger.

Ook ethno-nationalisme komt terug in de visie van de PVV. In het verkiezingspamflet van 2006 staat hierover het volgende:

Nederland moet een land worden dat trots is op zijn eigen identiteit, die identiteit ook durft te benoemen en voor het behoud daarvan durft op te komen, ook binnen het steeds verder uitdijende Europa.

De partij stelt zelfs voor om een nieuw artikel 1 in de Grondwet te zetten, en wel het volgende: 'De Christelijk/joods/humanistische cultuur moet in Nederland dominant blijven.'

Deze drang om de Nederlandse cultuur te behouden gaat gepaard met de angst voor etnisch anderen, ofwel ethno-pluralistische xenofobie. Volgens de PVV worden Nederland en de Nederlandse cultuur bedreigd door immigranten en supranationale entiteiten zoals de EU (zie PVV site). De PVV speelt in op de toenemende islamofobie onder de Nederlandse bevolking (Wagenaar & van Donselaar, 2009), door zichzelf te presenteren als de partij die zich hard maakt om de 'islamisering' van Nederland tegen te gaan. Bij de campagne van de tweede kamerverkiezingen in 2006 vergeleek Wilders 'islamisering' met een tsunami, de natuurramp die in 2004 bijna 300.000 doden veroorzaakte (*De Volkskracht*, 6 oktober 2006). Hij zei ook het volgende: 'Ik heb genoeg van de Koran in Nederland. Verbied dat ellendige boek zoals ook Mein Kampf verboden is.' (*de Volkskrant*, 8 augustus 2007). En later kwam hij met het voorstel om 'Kopvoddentaks' te heffen (*Trouw*, 16 september 2009). Alhoewel Wilders eerst sprak over 'Marokkanen, die hier de boel verzieken' noemt hij hen later 'Moslim-kolonisten, omdat ze niet zijn gekomen om te integreren,

maar om de boel over te nemen, om ons te onderwerpen.' (Wilders, zoals weergegeven in van Donselaar, 2009). Van Donselaar geeft aan dat tijdens de algemene beschouwingen in september 2008 bleek dat de PVV gaandeweg radicaler is geworden (2009). Op dit moment wordt de partijleider zelfs voor het gerecht gedaagd wegens groepsbelediging en aanzetten tot haat en discriminatie (*NRC handelsblad*, 13 januari 2010). De PVV heeft ook meerdere voorstellen gedaan om de rechten van immigranten in te perken, zoals bijvoorbeeld het afschaffen van de dubbele nationaliteit (zie PVV site).

Anti-establishment populisme, ethno-nationalisme en ethno-pluralistische xenofobie maken van de PVV een 'nieuw' radicaalrechtse partij. Deze kenmerken spreken mensen blijkbaar aan, aangezien de populariteit de laatste jaren met grote sprongen toeneemt. Het volgende hoofdstuk zal meer inzicht bieden in theorieën en resultaten van eerdere onderzoeken omtrent het electoraat van 'nieuw' radicaal rechtse partijen en hun motieven.

Hoofdstuk 2 Theoretisch hoofdstuk

Nu de kenmerken van de aanbodzijde zijn behandeld, zal in dit hoofdstuk aandacht worden geschonken aan de kenmerken en motieven van de vraagzijde, ofwel het electoraat. Er wordt gebruik gemaakt van onderzoek naar ‘nieuw’ radicaal rechts en extreemrechts.

2.1 Sociale categorieën

2.1.1 Sekse

Uit verschillende onderzoeken blijkt dat mannen vaker op extreemrechts stemmen dan vrouwen (zie Givens, 2004; Golebiowska, 1999; Lubbers, Gijsberts & Scheepers, 2002; Pedersen, 1996). Het verschil in voorkeur voor extreemrechtse partijen tussen de seksen kan verklaard worden door andere onderzoeken die aantonen dat mannen meer vooroordelen hebben ten aanzien van immigranten (Gijsberts & Dagevos, 2004; Hoover & Fishbein, 1999; Pedersen, 1996).

Voor dit verschil omtrent vooroordelen zijn meerdere verklaringen geopperd. Veel feministische onderzoekers, zoals Shapiro en Mahajan (1986) menen dat het voortkomt uit afwijkende meningen omtrent traditionele waarden. Gilligan zoekt de verklaring bij het feit dat vrouwen meer gericht zijn op ‘het zorgen voor anderen’ (1982, zoals weergegeven in: Pedersen, 1996). Misschien verklaart dit waarom vrouwen toleranter zijn ten aanzien van immigranten dan mannen.

Een andere gedachte is dat racisme en intolerantie ten aanzien van etnische anderen een onderdeel zijn van machismo (ibid.). Zo kwam uit de studie van Williams e.a. (1989, zoals weergegeven in: Pedersen, 1996) dat machogedrag, een lage opleiding en het opgroeien in de arbeidersklasse, cruciaal zijn voor het begrijpen van de afkeer en angst van hooligans voor ‘vreemden’. Lubbers e.a. (2007) menen dat vooroordelen over immigranten mogelijk hun oorsprong vinden in de competitie die met name mannen ervaren op de arbeidsmarkt. De verwachting van dit onderzoek is dan ook dat mannen vaker op de PVV stemmen dan vrouwen (hypothese 1).

2.1.2 Opleiding en sociale klasse

Opleiding en sociale klasse van de kiezers lijkt van invloed te zijn op stemvoorkeur voor extreemrechtse partijen. Verschillende studies tonen aan dat lageropgeleiden

significant vaker op extreemrechts stemmen dan hogeropgeleiden (Lubbers, Gijssberts & Scheepers, 2002; Lubbers & Scheepers, 2002). Dit kan komen doordat lageropgeleiden mogelijk meer vooroordelen hebben ten aanzien van immigranten (Sniderman, Hagendoorn & Prior, 2003; Swyngedouw e.a., 1997). Culturele sociologen zoals Gabennesch (1972, in; Coffé, 2005) menen dat een hogere opleiding de sociale horizon van mensen verbreed. En dit vergroot de kennis en het begrip over de normen en waarden die anders zijn dan die van de eigen cultuur. Daarom is de verwachting dat opleiding negatief samenhangt met het stemmen op de PVV (hypothese 2).

Ook mensen met een lagere sociale-economische status, zoals mensen uit de arbeidersklasse, zijn oververtegenwoordigd onder het extreemrechts electoraat (Lubbers & Scheepers, 2002). Dit kan worden verklaard aan de hand van de etnische competitietheorie van Olzak (1992). De verwachting van deze theorie is dat naarmate er concurrentie of dreiging van concurrentie van allochtonen optreedt, autochtonen een negatieve houding aannemen ten aanzien van allochtonen (Tolsma, Lubbers en Coenders, 2007). Mensen ervaren competitie om schaarse goederen, waarbij er niet feitelijk sprake hoeft te zijn van competitie maar in ieder geval wel in de perceptie van mensen. Bij schaarse goederen moet er niet alleen gedacht worden aan materialistische goederen, maar voornamelijk aan banen, huizen, huwelijkspartners en culturele normen en waarden. Allochtonen hebben vaak een lage sociaal-economische status, zijn werkzaam in de lagere beroepsklasse en wonen in armere wijken. Dit betekent dat autochtonen met een lage sociaal-economische status meer concurrentie ondervinden of denken te ondervinden van allochtonen. Deze autochtonen vrezen mogelijk dat zij hierdoor minder kans hebben op banen en huizen en dit maakt dat zij een negatievere houding hebben ten aanzien van minderheden waardoor zij vaker op extreemrechtse partijen stemmen (Lubbers & Scheepers, 2000). Daarom is de verwachting dat sociaal-economische status negatief samenhangt met de stemintentie op de PVV (hypothese 3).

2.1.3 Sociale disintegratie theorie

De volgende hypothesen omtrent sociale categorieën worden afgeleid uit de sociale disintegratie theorie van Arendt (1969). De aanname van deze theorie is dat mensen sociale wezens zijn die de fundamentele behoefte hebben om bij een sociale groep te horen. Wanneer deze behoefte niet wordt vervuld, is er sprake van sociale

desintegratie (Scheepers, Eisinga en Lammers, 1993). In moderne, individualistische samenlevingen hebben bepaalde mensen, die kampen met gebrekkige sociale relaties, te lijden onder gevoelens van sociale isolatie. Zij gaan dan op zoek naar ‘vervangende vormen van integratie’ en sommigen vinden dit in politieke partijen die zo’n integratiekader aanreiken (Arendt, 1969). Vooral het nationalistische karakter van extreem rechtse en ‘nieuw’ radicaal rechtse partijen kan aantrekkelijk voor hen zijn doordat dit op symbolische wijze voor verbondenheid met de samenleving zorgt. De verwachting is dat de sociale categorieën die kunnen worden beschouwd als gedesintegreerd, of minder geïntegreerd, een grotere kans hebben om op extreemrechtse en ‘nieuw’ radicaal rechtse partijen te stemmen, omdat deze partijen een vervanging vormen voor integratie, door hun nationalistische programma (Scheepers e.a., 1993).

Kerkleden hebben een binding met een geloofsgemeenschap waardoor deze categorie minder sociale isolatie kent. Onkerkelijke mensen missen deze verbondenheid met de samenleving via de kerk. Daarom is de verwachting dat mensen zonder kerklidmaatschap vaker op de PVV stemmen dan onkerkelijken (hypothese 4a). Deze verwachting komt overeen met de resultaten van voorgaande studies die uitwezen dat onkerkelijken vaker op extreemrechts stemmen (Billiet & de Witte, 1995; Lubber e.a. 2000, 2007; Scheepers e.a., 1994).

Ook is de verwachting van de theorie dat jongeren in mindere mate een binding met de samenleving hebben. Zij hebben zich los gemaakt van het ouderlijk huis maar zelf nog geen gezin gesticht, dus kennen nog geen verbondenheid met de institutie van het gezin (Scheepers, e.a. 1993). Op basis hiervan wordt verwacht dat jongeren vaker de intentie hebben om op de PVV te stemmen dan ouderen (hypothese 5a). Ook eerder onderzoek heeft aangetoond dat de jongeren vaker op extreemrechts stemmen dan ouderen (Lubbers, Gijsberts & Scheepers; Lubbers & Scheepers, 2002; Scheepers e.a., 1994).

Eerder onderzoek heeft aangetoond dat werklozen vaker op extreemrechtse partijen stemmen dan anderen (Lubbers, Gijsberts & Scheepers, 2002). Een baan zorgt voor binding met andere mensen en geeft men het gevoel dat hij of zij deel uitmaakt van de samenleving. Uit eerder onderzoek is gebleken dat uitkeringsgerechtigden zich in sterke mate sociaal geïsoleerd voelen (Engbersen en van der Veen, 1987 in: Scheepers e.a., 1993). Het onderzoek van Scheepers e.a. (1993) heeft aangetoond dat met name uitkeringsgerechtigden waren

oververtegenwoordigd in het electoraat van de destijds als extreemrechts bestempelde Centrumdemocraten van Hans Janmaat. De verwachting is dan dat werklozen vaker de intentie hebben om op de PVV te stemmen dan mensen met andere sociale posities (hypothese 6). Huismannen en -vrouwen en gepensioneerden zullen in mindere mate isolatie voelen omdat zij ofwel via hun partner, ofwel in het verleden een sociaal netwerk opgebouwd hebben.

2.1.4 Theorie van autoritaire attitudes

Op basis van de theorie van autoritarisme kunnen er ook een aantal hypotheses omtrent achtergrondkenmerken worden opgesteld. Adorno e.a. (1950) stelt in de autoritaire persoonlijkheid theorie dat een autoritaire houding leidt tot een afwijzing van minderheidsgroepen. Hij toonde aan dat in één ideologie autoritarisme gekoppeld kan worden met ethnocentrisme, stereotypering en antisemitisme: de autoritaire persoonlijkheid. Destijds werd gedacht dat deze persoonlijkheid het resultaat was van een strenge, traditionele opvoeding die verbonden was met conventionele waarden, onderwerping aan autoriteit en agressieve tendensen tegen aanvallers (Coffé, 2005).

Echter, later kwam er kritiek op deze theorie en bleek uit onderzoek van Scheepers (1990) dat er niet zo zeer sprake is van een autoritaire persoonlijkheid als wel van een autoritaire, politiek ideologische *houding*. Scheepers had deze aanpassing op de oorspronkelijke theorie gemaakt nadat uit de resultaten van zijn onderzoek bleek dat de autoritaire houdingen veranderlijk waren, terwijl een persoonlijkheid stabiel hoort te zijn. De gedachte hierachter is dat rechtsextremisme in westerse, industriële samenlevingen overal de kop kan opsteken, doordat deze samenlevingen voortdurend aan verandering onderhevig zijn. Uit angst voor het verlies van de economische positie, door sociale isolatie en andere spanningen kunnen mensen een defensie-mechanisme opbouwen waarbij een bepaalde denkstijl of politiek ideologische houding ontstaat. Deze psychologische reactie werd door Fromm aangeduid met het begrip 'autoritarisme': *'een combinatie van diepere psychologische behoeften om zich enerzijds te onderwerpen aan machtigeren en om anderzijds zwakkeren aan zichzelf te onderwerpen'* (in Scheepers e.a., 1994, p.99). Mayer (1997, in Lubbers e.a., 2002) claimt dat de extreemrechtse *Front National* stemmers meer werden gekarakteriseerd door autoritarisme dan door hun houding ten aanzien van immigranten. Ook uit onderzoek van Coffé (2005) blijkt dat autoritarisme deels een verklaring kan bieden voor stemmen op extreemrechts.

We verwachten dat bepaalde sociale categorieën meer autoritaire houdingen hebben dan andere en daarom vaker op de PVV stemmen. Angst voor een slechte economische positie en onzekerheid zal vooral een rol spelen voor zelfstandigen. Hun afzetmogelijkheden zijn afhankelijk van de concurrentie met andere ondernemingen en hun sociaal-economische positie is dan ook onzeker. Uit het onderzoek van Scheepers e.a. (1989) blijkt dat kleine zelfstandigen inderdaad vaker een stemvoorkeur hebben voor extreemrechtse partijen. Vanuit de theorie van autoritarisme verwachten we dat zelfstandigen vaker op de PVV stemmen dan mensen met een andere sociale status (hypothese 7).

Kerklidmaatschap kan mogelijk ook een verschijnsel zijn dat autoritarisme kan verklaren omdat het onderwerping aan bovenmenselijke autoriteiten veronderstelt. En deze onderwerping kan volgens Adorno (1950) mogelijk worden gegeneraliseerd naar onderwerping aan menselijke autoriteiten. Uit het onderzoek van Scheepers e.a. (1990) blijkt dat marginale en modale kerkgangers significant meer autoritaire houdingen hebben dan ongelovigen. Op basis van de theorie van autoritarisme kan dus verwacht worden dat kerkelijken meer autoritaire attitudes hebben en daarom vaker op de PVV stemmen (hypothese 4b). Er kan wel een kanttekening bij deze hypothese worden geplaatst. Kerkelijken in Nederland hebben namelijk de keuze om op een partij te stemmen waarin hun religie centraal staat, zoals het CDA (Christen Democratisch Appèl) en de CU (ChristenUnie). Hierdoor is mogelijk het positieve effect van kerklidmaatschap op de stemintentie op de PVV gering. Daar komt bij dat hypothese 4b niet zal opgaan voor Moslims, die hoogstwaarschijnlijk geen intentie hebben om op de PVV te stemmen door de afkeurende houding van de PVV ten aanzien van de Islam.

Leeftijd is mogelijk ook een voorspellende factor voor autoritarisme. Uit het onderzoek van Scheepers e.a. (1990) blijkt dat ouderen vaker autoritaire houdingen aannemen. Ook al is er geen duidelijke interpretatie van deze relatie, oppert Scheepers (ibid.) dat iemand zich met de jaren minder afzet tegen en zich meer wil onderwerpen aan autoriteiten in reactie op teleurstellende sociale en politieke gebeurtenissen. Daarom verwachten we op basis van deze theorie dat ouderen vaker de intentie hebben om op de PVV te stemmen dan jongeren (hypothese 5b).

2.2. *Motieven*

In deze paragraaf wordt er ingegaan op drie motieven die mensen kunnen hebben om op ‘nieuw’ radicaal rechtse en extreemrechtse partijen te stemmen. Uit onderzoek blijkt dat politiekinhoudelijke overwegingen in hoge mate bepalend zijn voor stemgedrag (Lubbers, Gijsberts & Scheepers, 2002; Van der Brug & Fennema, 2003). Stemmen die slechts gebaseerd zijn op het partijprogramma kunnen worden beschouwd als ideologische stemmen, omdat de ideologie van de stemmer overeenkomt met de ideologie van de partij. Bij het motief ‘culturele dreiging’ staat dan ook de ‘boodschap’ van de partij centraal. De aanname dat mensen op basis van de boodschap van de partij voor de partij kiezen, is gebaseerd op de *Rationele keuze benadering*, die er vanuit gaat dat mensen rationele afwegingen maken bij beslissingen (Van der Brug, Fennema en Tillie, 2000). Mensen kunnen daarnaast uit onvrede over de gevestigde politiek op een bepaalde partij stemmen. Deze stem kan ook worden beschouwd als een inhoudelijke stem, aangezien protest vaak een onderdeel is van het partijprogramma van ‘nieuw’ radicaal rechtse partijen. Een derde motief waar de focus in dit onderzoek op ligt is de boodschapper, ofwel de partijleider. Ook dit lijkt van invloed te zijn op de populariteit van de partij.

2.2.1 *Culturele dreiging*

Inmiddels is er veel onderzoek gedaan naar de reden waarom mensen zich aangetrokken voelen tot de ‘nieuw’ radicaal rechtse partijen. Mensen die op de PVV stemmen omdat zij hopen dat deze partij de ervaren culturele dreiging kan afwenden, baseren hun keuze op het partijprogramma. Deze onderzoeken zijn gebaseerd op verschillende theorieën, waarvan de sociale identiteitstheorie van Tajfel (1982) er één is. De veronderstelling van deze psychologische theorie is dat individuen streven naar een positief zelfbeeld. Mensen leiden hun identiteit (deels) af aan de sociale groep waartoe zij behoren, zoals een etnische groep. Om een goed gevoel over de eigen groep te krijgen, probeert men zich positief te onderscheiden van de etnische ander door de eigen sociale categorie positieve kenmerken en de andere categorieën juist negatieve kenmerken toe te kennen (Brown, 2000). Een positieve houding ten aanzien van de eigen groep kan worden beschouwd als gevoelens van nationalisme. Een negatieve houding tegenover andere groepen komt overeen met het begrip ‘etnische xenofobie’. Dit verklaart waarom mensen een negatieve perceptie vormen van de etnische ander en zich mogelijk aangetrokken voelen tot partijen die zich

tegen de etnische ander kerens. Verschillende studies hebben aangetoond dat stemmen op een extreemrechtse partij inderdaad significant samenhangt met een negatieve houding ten aanzien van immigranten (Billiet & De Witte, 1995; Van der Brug & Fennema, 2003; Scheepers, Eisinga & Felling, 1994; Swyngedouw, 2001).

Het afwenden van culturele dreiging staat hoog op het prioriteitenlijstje van de PVV. Uit het nationaal kiezersonderzoek van 2006 (CBS, 2008) bleek dat de PVV stemmen krijgt van kiezers die minderheden als een urgent probleem ervaren. Een andere theorie die dit kan verklaren is de eerder genoemde etnische competitietheorie van Olzak (1992). Naast economische competitie kan er ook competitie ontstaan om het schaarse goed 'normen en waarden'. Er ontstaat dan ook als het ware culturele competitie. Onder autochtonen kan het gevoel ontstaan dat de Nederlandse normen en waarden door de aanwezigheid van andere etnische groepen zullen veranderen. Dit gevoel van culturele dreiging kan ertoe leiden dat mensen zich richten tot een partij die zich hard maakt om deze culturele dreiging af te wenden. De hypothese die kan worden afgeleid uit deze theorie is dat naarmate er concurrentie of dreiging van concurrentie van allochtonen om schaarse goederen optreedt, autochtonen een negatieve houding aannemen ten aanzien van allochtonen (Tolsma, Lubbers en Coenders, 2007).

In het *Jaarrapport integratie* van 2009 (Davegos & Gijsberts) blijkt dat er de laatste jaren een flinke stijging heeft plaatsgevonden in de hoeveelheid mensen die aangeven 'etnische dreiging' te ervaren. Op de stelling dat 'de komst van etnische minderheden naar Nederland een bedreiging is voor onze eigen cultuur' reageert 13 procent van de autochtone Nederlanders van 18-70 jaar in 1995 instemmend, in 2005 is dit 37 procent en in 2007 en 2008 is dit 40 procent (ibid. zie p. 261). Het onderzoek van Sniderman, Hagendoorn en Prior (2003) toont aan dat er mogelijk sprake is van een realistisch cultuurconflict tussen Nederlanders en moslims. En daarmee bedoelen ze dat de culturele waarden van Nederlanders deels strijdig zijn met die van Moslims. Zo keuren Nederlanders de verhoudingen tussen mannen en vrouwen van moslims af en keuren Moslims op hun beurt de man-vrouw verhouding van Nederlanders af. Uit de resultaten van dit onderzoek bleek ook dat mensen met meer vooroordelen ten opzichte van moslims en mensen die meer cultuurconflict met moslims ervaren, significant meer voorkeur hebben voor een strenger toelatingsbeleid van immigranten wat ook een doelstelling is van de PVV. De verwachting is dat gevoelens van

culturele dreiging een positief effect hebben op de stemintentie op de PVV (hypothese 8).

Uit voorgaande paragraaf komt naar voren dat bepaalde sociale categorieën meer culturele dreiging ervaren. Mannen hebben meer vooroordelen dan vrouwen en daarom verwachten we dat mannen vaker op de PVV stemmen dan vrouwen (hypothese 8a). Uit de competitie theorie van Olzak (1992) kan de hypothese worden afgeleid dat religieuze mensen meer concurrentie ondervinden met religieuze anderen. De verwachting is dat, naarmate men religieuzer is, de culturele dreiging meer gevoeld wordt, waardoor men eerder op de PVV stemt (hypothese 8b). Zoals bij de sociale categorieën eerder beschreven is, hebben lageropgeleiden mogelijk minder begrip voor normen en waarden die anders zijn dan die van hun eigen cultuur, omdat hun sociale horizon door het gebrek aan opleiding beperkt is (Gabennesch 1972, in; Coffé, 2005). De verwachting is dat lageropgeleiden meer culturele dreiging ervaren en daarom een grotere stemintentie op de PVV hebben (hypothese 8c).

2.2.2 Politieke ontevredenheid, anomie en machteloosheid

Kiezers die ontevreden zijn over de politiek kunnen een protestsignaal laten horen door geen stem uit te brengen of door op een populistische partij te stemmen die afwijkt van de traditionele partijen (Derks & Deschouwer, 1998). Verschillende onderzoeken hebben aangetoond dat stemmers die ontevreden zijn en weinig vertrouwen hebben in de gevestigde partijen en met de manier waarop de democratie werkt, meer blijken te stemmen voor extreemrechtse en ‘nieuw’ radicaal rechtse partijen (Lubbers & Scheepers, 2000; Fennema & van der Brug, 2006; Rydgren, 2007). Ook de opiniepeiling van TNS Nipo heeft uitgewezen dat de groeiende populariteit van de PVV samenhangt met het geslonken vertrouwen in de regering (TNS Nipo, 26 maart 2009). Er kan onderscheid gemaakt worden tussen politieke ontevredenheid, anomie (vervreemding) en machteloosheid. Uit het nationaal kiezersonderzoek in 2006 (CBS, 2008) is gebleken dat met 19 procent de achterban van de PVV het meest ontevreden was over de regering en democratie. Daarbij ervoeren PVV'ers de meeste politieke anomie en machteloosheid (ibid.). De verwachting van dit onderzoek is dan ook dat politieke ontevredenheid voor kiezers een motief is om op de PVV te stemmen. Als politieke ontevredenheid, anomie en machteloosheid een motief zijn op de PVV te stemmen, dan kan dit worden beschouwd als een *protestmotief*.

Een stem die enkel is gebaseerd op een protestmotief wordt ook wel een proteststem genoemd. Proteststemmers stemmen niet zo zeer op anti-migranten partijen omdat ze een voorkeur voor deze partijen hebben, maar uit afkeer van *andere* partijen (Fennema & Van der Brug, 2006). Van der Brug en Fennema (2003) geven aan dat er tekenen zijn van een proteststem, als ideologie weinig lijkt uit te maken. In hun ogen is een ideologische stem dan ook conflicterend met een proteststem. Ook Van der Eijk e.a. (1996) definiëren de proteststemmer als ‘iemand die een stem uitbrengt waarbij er geen sprake is van optimale bruikbaarheid in termen van ideologische nabijheid of in termen van partijgrootte’. Dit houdt in dat er sprake is van een proteststem als uitsluitend het *protestmotief* aanwezig, of in ieder geval overheersend aanwezig is. In het huidige onderzoek wordt echter aangenomen dat de *motieven* die achter deze ideologische- en proteststemmen liggen complementair zijn. Deze aanname is in overeenstemming met het kwalitatieve onderzoek van Swyngedouw (2001). Uit dit onderzoek blijkt dat een deel van het extreemrechts electoraat de stemkeuze baseert op zowel ontevredenheid over de gevestigde politiek als op wens tot afwending van culturele dreiging.

Aangezien de PVV specifiek haar afkeer uitspreekt over de huidige politiek is een protestmotief als het ware ook een inhoudelijk motief. Protest is een typisch element van ‘nieuw’ radicaal rechtse partijen, aangezien het anti-establishment populisme centraal staat. Dit soort partijen reageren fel op de politieke elite, die naar hun inziens weinig van elkaar verschillen en de belangen van de burger niet behartigen (Lane & Ersson, 1987, in: Ignazi, 2006).

Er zijn verschillende wetenschappelijke resultaten gevonden omtrent de proteststem. Bij de onderzoeken naar het *Front National* in Frankrijk (Fennema & Van der Brug, 2003) en het *Vlaams Blok* in België (Billiet & De Witte, 2001) lijkt er sprake te zijn van een aandeel proteststemmen. Uit de studie van Van der Brug e.a. (2000) blijkt dat de proteststem net zo vaak voorkomt bij andere partijen als bij extreemrechtse partijen. Andere onderzoeken geven aan dat de proteststem voor geen van de onderzochte sociale categorieën de enige verklaring is voor waarom zij eerder op extreemrechts zouden stemmen (Lubbers & Schepers, 2000; Arzheimer, 2009). In onderzoek in Nederland naar de stemmen op de LPF, vonden Fennema en Van der Brug geen empirische steun voor de pure proteststem (2006).

Uit bovenstaande genoemde resultaten blijkt dat er onduidelijkheid bestaat over de mate waarin politieke ontevredenheid een motief is om op ‘nieuwe’ radicaal

rechtse partijen te stemmen. Wanneer wordt verondersteld dat het protestmotief en het ideologische motief kunnen samengaan, wordt er ruimte gelaten voor de kiezers die zowel ontevreden zijn over de gevestigde elite, culturele dreiging ervaren en sympathie hebben voor Wilders. De verwachting is dat gevoelens van ontevredenheid, vervreemding en machteloosheid ten opzichte van de gevestigde politieke partijen een positief effect hebben op de stemintentie op de PVV (hypothese 9, 10 en 11).

We verwachten dat een bepaalde categorie vaker een protestmotief heeft dan andere categorieën. Ongelovigen hanteren volgens Elchardus e.a. (1993, in: Derks & Deschouwer, 1998) vaak een vrijheidsconcept dat overeenkomt met het 'negatieve' vrijheidsconcept van het populisme. Deze vorm van vrijheid die wordt opgeëist houdt het ontbreken van dwang, verplichting en bemoeizucht in. Aangezien de PVV zich kenmerkt door anti-establishment populisme, voelen ongelovigen zich door hun politieke onvrede mogelijk aangetrokken tot deze partij. De verwachting is dat ongelovigen vaker het motief politieke onvrede hebben en daarom vaker op de PVV stemmen (hypothese 9a).

2.2.3 Sympathie voor Wilders

Een derde motief van 'nieuw' radicaal rechts stemmers kan worden gezocht aan de kant van de boodschapper, in dit geval bij Geert Wilders. De theorie waaruit deze aanname komt is dat mensen met aantrekkingskracht, die vertrouwen en sympathie opwekken, op steun kunnen rekenen. 'Politieke commentators, journalisten en politieke partijen lijken te geloven dat het persoonlijke charisma van de kandidaten en hun media aantrekkingskracht in steeds grotere mate van belang zijn bij het beïnvloeden van het stemgedrag' (Jenssen & Aalberg, 2006, p.249). Tegenwoordig wordt de kiezer via de media veel geconfronteerd met de verschillende politici (ibid.). Met de moderne verkiezingscampagnes spelen kandidaten een hoofdrol (Swyngedouw, 2001).

Geert Wilders is weliswaar vaak in de media, maar of hij nu over charisma beschikt is niet makkelijk vast te stellen. Fennema en Van der Brug (2006) wijzen er op dat het moeilijk is charisma te meten, aangezien het begrip zo sterk is gerelateerd aan succes. Zo zijn we geneigd om succesvolle leiders als charismatisch te zien. Jenssen en Aalberg (2006) hebben dit probleem weten te omzeilen door enkel de leiders, die zelfs populair worden gevonden door de mensen die normaal gesproken

niet voor zijn of haar partij zouden stemmen, als charismatisch te bestempelen. In het huidige onderzoek wordt er niet gekeken naar het charismatische karakter van Geert Wilders, maar naar de vraag of kiezers sympathie voor hem hebben. Onder sympathie wordt een gevoel van instemming en genegenheid verstaan (*Van Dale woordenboek der Nederlandse Taal*, 2005). Er wordt dus niet gekeken of Wilders werkelijk beschikt over charisma, maar of stemmers hem een innemende man vinden. Hierdoor kan toch de invloed van de partijleider op de stemintentie worden onderzocht.

Ook uit wetenschappelijk onderzoek is gebleken dat sympathie voor de partijleider effect heeft op het stemgedrag van de kiezers. Het onderzoek van Swyngedouw (2001) toonde aan dat het stemgedrag van 8% van de stemmers is beïnvloed door de bekendheid met bepaalde kandidaten of door de sympathie die zij hebben voor bepaalde kandidaten. Ook het onderzoek van Jenssen en Aalberg (2006) heeft aangetoond dat een populaire leider de populariteit van zijn of haar partij vergroot. Echter, John en Margetts (2009) vonden bij hun onderzoek een resultaat dat de invloed van het imago van de partij en mogelijk ook de partijleider ondermijnt. Sommige participanten gaven aan in de toekomst mogelijk op de extreemrechtse *British National Party* te stemmen, ook al hadden ze geen positieve gevoelens over deze partij (zie p. 506). Het is dus mogelijk dat mensen Wilders geen sympathieke man vinden en dat ze de PVV ook geen ‘leuke partij’ vinden, maar toch overwegen om erop te stemmen, bijvoorbeeld uit angst voor de culturele dreiging. Dus de resultaten over het motief ‘sympathie voor de partijleider’ zijn niet eenduidig. Toch is de verwachting dat sympathie voor Wilders positief samenhangt met de stemintentie op de PVV (hypothese 12).

We verwachten dat sympathie voor de partijleider voor bepaalde sociale categorieën een grotere rol speelt dan voor anderen. De manier waarop de kiezers de politiek omschrijven kan inzicht geven in welke mate charismatische politici en de ideologische inhoud van de partijen van invloed zijn op het stemgedrag. Converse (1964, in: Jenssen & Aalberg, 2006) omschrijft de gebruiken van abstracte ideologische concepten als werelds, terwijl het minder werelds is om politiek te conceptualiseren in termen van politici en gebeurtenissen. Opleiding blijkt hierbij de belangrijkste, verklarende factor voor het niveau van ‘ideologische conceptualisering’ (Klingemann, 1979a in: Jenssen & Aalberg, 2006). Op basis hiervan kan worden verwacht dat sympathie voor Wilders een belangrijker motief is voor lageropgeleiden om op de PVV te stemmen dan voor hogeropgeleiden. Echter, het onderzoek van

Mughan (2000, in; Jenssen & Aalberg, 2006) toonde aan dat kiezers met een gemiddeld opleidingsniveau, 'sociale klasse' en 'politieke kennis' het meest vatbaar zijn voor partijleiders effecten. Toch baseren we ons in dit onderzoek op de achterliggende theorie van Converse. We verwachten dat lageropgeleiden meer sympathie hebben voor Wilders en daarom vaker op de PVV stemmen (hypothese 12a).

2.3 Veranderingen door de tijd

Doordat er in het huidige onderzoek wordt gekeken naar stemintentie van panelleden in 2007, 2009 en 2010, kunnen veranderingen in het electoraat en hun motieven worden geanalyseerd. Uit de opiniepeilingen van het TNS Nipo in maart 2009 en bij de Tweede Kamer verkiezingen op 9 juni 2010 blijkt dat de populariteit van de PVV sterk is toegenomen. Daarom verwachten we een stijgende lijn in stemintentie van december 2007 tot en met februari 2010 (hypothese 13). Mogelijke verklaringen hiervoor zijn de toegenomen islamofobie onder de Nederlandse bevolking (Wagenaar & van Donselaar, 2009) en de gestegen politieke onvrede (TNS Nipo, 2009).

Als de PVV in 2009 en 2010 meer stemmen trekt dan in 2007, kunnen er ook hypothesen worden opgesteld omtrent *welke* mensen meer op de PVV gaan stemmen. Hierbij moet er een onderscheid gemaakt worden tussen de begrippen 'normalisering' van het electoraat en 'verbreding' van het electoraat. Met normalisering wordt er in het maatschappelijke debat vaak bedoeld dat er tussen de sociale categorieën nagenoeg geen verschil bestaat. Een voorbeeld hiervan is dat lageropgeleiden en hogeropgeleiden in gelijke mate de intentie hebben om op de PVV te stemmen. Anderzijds kan er ook gesproken worden van een verbreding van het electoraat door popularisering van de PVV onder alle lagen van de bevolking, zij het niet in gelijke mate. Door de verwachte groei van het PVV 'electoraat', wordt er gedacht dat de PVV in 2009 en 2010 stemmers uit meer sociale categorieën trekt dan in 2007 (hypothese 14).

Een normalisering van het PVV electoraat is dus nog een stap verder dan verbreding van het electoraat omdat het veronderstelt dat mensen steeds meer in gelijke mate op de PVV stemmen. Uit de opiniepeiling van het TNS Nipo is gebleken dat het electoraat van de PVV 'normaliseert'. Hiermee wordt bedoeld dat de PVV stemmer op tal van geografische en demografische kenmerken steeds minder afwijkt van de doorsnee Nederlander. Om deze reden verwacht ik dat in 2009 en 2010 de

achtergrondkenmerken minder sterke effecten hebben op de stemintentie op de PVV dan in 2007 (hypothese 15), waarmee bedoeld wordt dat de verschillen tussen de sociale categorieën kleiner worden.

Ondanks dat de PVV vanaf het begin van de partij tot eind 2008 radicaler is geworden (zie van Donselaar, 2009), is de PVV met de jaren toch meer maatschappelijk aanvaard geraakt. Voorheen was het sociaal onacceptabel om het eens te zijn met de anti-migranten uitspraken ('vol is vol') van Hans Janmaat van de CD, terwijl diezelfde uitspraken jaren daarna wel geaccepteerd werden (Spruyt, 2007). Pim Fortuyn zette de kritiek op de integratiebeleid voort door in verschillende boeken te schrijven over de bedreiging die de islam vormde tegen de 'kernnormen en waarden van onze joods-christelijke humanistische cultuur' (van der Brug e.a., 2009). Hoewel de politici van de gevestigde partijen – met uitzondering van de CDA – de opvattingen van Fortuyn afdeden als rechts-extreem, was zijn kritiek op de multiculturele samenleving reeds salonfähig geworden. Het politieke taboe om kritiek te geven op het integratiebeleid, buitenlanders en op islamieten, werd verbroken (Pellikaan, 2002). De groeiende legitimiteit van anti-migranten uitspraken en daarmee het partijprogramma van de PVV kan mogelijk bijdragen aan de groeiende populariteit.

Een mogelijke stijging in het aantal hoger opgeleiden onder het PVV electoraat kan verklaard worden door de grotere sociale acceptatie van de PVV. Hooghe (2004) meent dat hogeropgeleiden meer op de hoogte zijn van welk gedrag en welk discours sociaal wenselijk zijn in de huidige samenleving. Lageropgeleiden leven deze culturele code in mindere mate na. Hogeropgeleiden zullen dan ook gevoeliger zijn voor de maatschappelijke acceptatie van politieke partijen. Omdat de PVV door de jaren heen een meer sociaal geaccepteerde partij is geworden, verwacht ik dat het verschil in stemintentie op de PVV tussen hogeropgeleiden en lageropgeleiden kleiner is geworden (hypothese 15a).

Over de verandering van de effecten van de motieven zijn twee tegenovergestelde hypothesen opgesteld. Enerzijds bestaat de verwachting dat de effecten van de motieven zwakker zijn geworden. In 2007 was de PVV nog een marginale partij en het uitbrengen van een stem op deze partij is op zo'n moment niet erg strategisch. De mensen die in 2007 al de intentie hadden om op de PVV te stemmen, lieten zich dan ook mogelijk in sterke mate leiden door ideologische of protest motieven. Dit betekent dat voor hen de motieven zo belangrijk waren dat zij

ongeacht de partij grootte de intentie hadden om op de PVV te stemmen. De mensen die in de jaren daarna hun stem willen uitbrengen op de PVV, hebben hier mogelijk mee gewacht omdat zij voorheen niet het gevoel hadden dat het strategisch nut had om op de PVV te stemmen. Voor hen waren de inhoudelijke motieven mogelijk minder belangrijk omdat zij hun strategische motieven ook laten meetellen. Daarom verwachten we dat de effecten van de motieven in 2009 en 2010 zwakker zijn dan in 2007 (hypothese 16).

Anderzijds verwachten we een toename in sterkte van de motieven om op de PVV te stemmen. Mensen hadden de motieven al, maar omdat de PVV nog te marginaal was, leidde deze motieven niet tot een stemintentie. Echter, door peilingen van het TNS Nipo kwam de Nederlandse bevolking te weten dat de populariteit van de PVV steeds verder groeide en daarom werd het uitbrengen van een stem op de PVV zinvoller en aantrekkelijker. Daarom verwachten we dat de effecten van culturele dreiging, sympathie voor Wilders en politieke onvrede met de jaren sterker zijn geworden (hypothese 17).

2.4 Hypotheses

Tabel 1. Hypotheses omtrent het PVV 'electoraat', hun motieven en veranderingen.

Sociale categorieën	
H 1	Mannen hebben een grotere stemintentie op de PVV dan vrouwen.
H 2	Opleiding heeft een negatief effect op de stemintentie op de PVV.
H 3	Sociaal-economische status heeft een negatief effect op de stemintentie op de PVV.
H 4a	Onkerkelijken hebben vaker de intentie op de PVV te stemmen dan kerkelijke.
H 4b	Kerkelijken hebben vaker de intentie op de PVV te stemmen dan onkerkelijken (afgezien van Islamieten).
H 5a	Jongeren hebben vaker de intentie op de PVV te stemmen dan ouderen.
H 5b	Ouderen hebben vaker de intentie op de PVV te stemmen dan jongeren.
H 6	Werklozen hebben een grotere stemintentie op de PVV dan mensen uit een andere sociale positie.
H 7	Zelfstandigen hebben een grotere stemintentie op de PVV dan mensen uit een andere sociale positie.
Motieven	
H 8	Culturele dreiging heeft een positief effect op de stemintentie op de PVV.
H 8a	Mannen ervaren meer culturele dreiging dus stemmen vaker op de PVV.
H 8b	Religieuze mensen ervaren culturele dreiging en stemmen daarom vaker op de PVV.
H 8c	Lageropgeleiden ervaren meer culturele dreiging en stemmen daarom vaker op de PVV.
H 9	Politieke onvrede heeft een positief effect op de stemintentie op de PVV.
H 9a	Ongelovigen hebben vaker het motief politieke onvrede en hebben daarom een grotere stemintentie op de PVV.
H 10	Politieke anomie heeft een positief effect op de stemintentie op de PVV.
H 11	Politieke machteloosheid heeft een positief effect op de stemintentie op de PVV.
H 12	Sympathie voor Wilders heeft een positief effect op de stemintentie op de PVV.
H 12a	Lager opgeleiden hebben meer sympathie voor Wilders en stemmen daarom vaker op de PVV.
Veranderingen	
H 13	In 2009 en met name in 2010 is de stemintentie op de PVV hoger dan in 2007.
H 14	In 2009 en 2010 trekt de PVV stemmen uit meer sociale categorieën dan in 2007 (verbreding).
H 15	In 2009 en 2010 hebben de sociale categorieën minder sterke effecten dan in 2007 (normalisering).
H 15a	In 2009 en in 2010 zijn de verschillen in stemintentie op de PVV tussen lager en hoger opgeleiden kleiner geworden dan in 2007 het geval was.
H 16	De effecten van de motieven zijn in 2009 en 2010 zwakker dan in 2007.
H 17	De effecten van de motieven zijn in 2009 en 2010 sterker dan in 2007.

Hoofdstuk 3 Onderzoeksmethode

De gehanteerde onderzoeksmethode is kwantitatief onderzoek door middel van gesloten vragenlijsten. De onderzoekspopulatie betreft de Nederlandse bevolking vanaf vijftien jaar. Voor dit onderzoek is er gebruikt gemaakt van bestaande data die zijn verzameld door CentERdata, het onderzoeksinstituut in Tilburg. Het LISS panel bestaat uit 5000 huishoudens, die door CentERdata via aselecte trekking uit het populatie register zijn benaderd. Per huishouden hebben meerdere leden deel uitgemaakt van het panel. De panelleden zijn door de onderzoekers benaderd voor het onderzoek dus er is geen sprake van zelf-selectie. De vragenlijsten zijn afgenomen via het internet. Mensen zonder computer of internetverbinding kregen apparatuur om alsnog te participeren. Een onderzoek naar de representativiteit van het LISS panel door De Vos en Knoef (2009) toont aan dat sommige groepen, zoals bijvoorbeeld oudere vrouwen en non-westerse eerste generatie immigranten iets ondervertegenwoordigd zijn in het LISS panel, wanneer het wordt vergeleken met de nationale demografie. Dit geeft echter geen grote vertekening van de resultaten van dit onderzoek. Aangezien vrouwen en immigranten minder op de PVV stemmen, is het percentage PVV stemmers in dit onderzoek misschien iets hoger uitgevallen dan anders het geval zou zijn. Er zijn geen wegingsfactoren toegepast door het CentERdata.

Aan dit panel zijn maandelijks vragenlijsten afgenomen, over wisselende thema's. Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van verschillende databestanden. De bestanden zijn aan elkaar gekoppeld door het persoonlijke nummer van alle respondenten. Allereerst zijn de politieke voorkeuren gemeten met behulp van de *LISS Politics and Values* vragenlijsten die driemaal zijn afgenomen bij het panel. Deze herhaalde metingen worden ook wel *waves* genoemd. Wave 1 is afgenomen in december 2007 en januari 2008, en 6811 respondenten vulden de vragenlijst in (responspercentage van 73%). In februari 2009 is de vragenlijst voorgelegd aan 8204 panelleden en 6037 vulden de vragenlijst in (responspercentage van 68%). Op februari 2009, januari en februari 2010 hebben 6386 mensen meegedaan aan wave 3 (responspercentage van 83%). In totaal hebben er 9097 mensen meegedaan aan wave 1, wave 2 of wave 3 en 4131 mensen hebben met alledrie de waves meegedaan.

De databestanden zijn gestapeld, zodat ze in de analyse behandeld zijn als het

ware drie herhaalde cross-sectionele databestanden. Dit betekent dat de mensen die de vragenlijst twee of drie keer hebben ingevuld, ook twee of drie keer in de analyse zijn meegenomen, met een nieuw persoonlijk nummer. Het totale aantal persoonlijke nummers is dan 19234.

Deze gestapelde databestanden heb ik verrijkt met andere kenmerken van de respondenten zoals de achtergrondgegevens en gegevens over kerklidmaatschap en religiositeit, door ze te koppelen met de antwoorden van dezelfde respondenten op andere vragenlijsten die in ongeveer dezelfde periode zijn afgenomen. Zo is er gebruik gemaakt van de antwoorden op de *LISS Background Variables* vragenlijsten die zijn ingevuld in december 2007, februari 2009 en januari 2010. Gegevens over religie en etniciteit zijn uit het *LISS Religion and Ethnicity* bestand gehaald die is afgenomen in januari 2008 en 2009. Aangezien deze vragenlijst slechts twee waves kent, hebben we wave 3 van *Politics and Values* ook gekoppeld aan de *Religion and Ethnicity* gegevens verzameld in 2009 en dit is verantwoord omdat het om kenmerken zoals kerklidmaatschap gaat, die niet zo snel veranderen in een dergelijk kort tijdsbestek.

3.1 Metingen

De data die zijn gebruikt, zijn ontleend aan het onderzoek van CentERdata. Alle gebruikte variabele en de items die de variabelen meten zijn te vinden in de Bijlage. In dit onderzoek worden een aantal categoriale achtergrondvariabelen meegenomen. Bij de variabele sekse hebben de mannen een score 0 en vrouwen 1 gekregen. Leeftijd wordt in dit onderzoek als categoriale variabele beschouwd, met zes categorieën. Alleen 15-jarigen en ouder zijn meegenomen in dit onderzoek. De variabele etniciteit heeft drie categorieën: autochtoon, westerse allochtoon en niet-westerse allochtoon¹. In dit onderzoek wordt er alleen gekeken naar eerste en tweede generatie allochtonen. Opleidingsniveau wordt als categoriale variabele beschouwd, met de categorieën Bij de variabele opleiding zijn de categorieën van het CBS aangehouden: basisschool, vmbo, mbo, havo/vwo en wo.

Persoonlijk netto inkomen wordt gebruikt als indicator voor sociaal-economische status. Er zijn vijf categorieën aangemaakt; geen inkomen, laag

¹ Definitie CBS. Eerste generatie: persoon is zelf in het buitenland geboren en heeft ten minste één in een niet-westers land geboren ouder. Tweede generatie: persoon is in Nederland geboren en heeft ten minste één in een niet-westers land geboren ouder. Derde generatie: personen van wie beide ouders in Nederland geboren zijn en de grootouders in een niet-westers land.

inkomen (tot 1500 euro), midden inkomen (1501 t/m 3500 euro), hoog inkomen (3501 euro en hoger) en onbekend. In de categorie onbekend zijn de 1168 respondenten opgenomen die geen antwoord op de vraag wilden of konden geven.

De sociale klasse wordt gemeten door de variabele 'belangrijkste bezigheid'. Deze variabele bestaat uit zeven categorieën: werkloos, werkzaam als zelfstandige beroepsuitoefenaar, werkzaam in loondienst, huisman/vrouw, gepensioneerd en anders (student, vrijwilligerswerk). Er waren 150 mensen die deze vraag niet hebben ingevuld en deze zijn niet meegenomen in de analyses.

Aangezien religie mogelijk op verschillende manieren van invloed kan zijn op stemgedrag is er onderscheid gemaakt tussen kerklidmaatschap, religiositeit en religieuze praktisatie. Voor kerklidmaatschap is er een variabele aangemaakt met de categorie 'geen kerklid' en categorieën van de meest voorkomende religies in Nederland; Rooms-katholiek, Protestants, ander Christelijk kerkgenootschap, Islam, overig. Er waren 2691 respondenten die deze vraag niet hebben ingevuld, dit is 14% van het totale aantal respondenten, en deze zijn opgenomen in de categorie 'onbekend'.

De variabele 'religiositeit' is van interval niveau en is gemeten door vijf items die terug zijn te vinden in de Bijlage. Een van deze vragen luidde bijvoorbeeld: 'gelooft u in een leven na de dood?' met de antwoordmogelijkheden ja (1), misschien (2), nee (3) en weet ik niet (4) (chronbach's alpha = .84). Om het aantal respondenten met ontbrekende scores te beperken, worden de mensen die 'weet ik niet' hebben ingevuld ingedeeld in categorie 'misschien'. Dit kan worden verantwoord omdat deze mensen blijkbaar twijfelen aan het feit of ze geloven of niet. Als score op de variabele 'religiositeit' werd het gemiddelde genomen van de scores op de 5 items, mits respondenten op 3 items een antwoord hadden gegeven. De 3191 respondenten die minder dan 3 item hadden beantwoord, kregen de gemiddelde score op de variabele voor religiositeit toegekend. In alle drie de jaren lag dit gemiddelde op 1,95.

Religieuze praktisatie werd gemeten door twee items (bijvoorbeeld: 'Afgezien van speciale gelegenheden zoals huwelijken en begrafeningen, hoe vaak gaat u tegenwoordig naar religieuze bijeenkomsten?') met antwoordmogelijkheden van elke dag (1) tot nooit (7) (chronbach's alpha = .77). Er waren in totaal 2467 missende waarden. Deze respondenten kregen het gemiddelde op de schaal van religieuze praktisatie, in 2007 is dit 5,54 en in 2009 en 2010 ligt het gemiddelde op 4,46.

Om culturele dreiging te meten zijn er vragen gebruikt over zowel ervaren

culturele dreiging als algemene ervaren dreiging van immigranten. Uit eerder wetenschappelijk onderzoek is gebleken dat de gevoelde dreiging van immigranten op de verschillende vlakken met elkaar samenhangen. Het begrip is gemeten aan de hand van zes items (bijvoorbeeld: 'Waar zou u uzelf plaatsen op een schaal van 1 t/m 5, waarbij 1 behoud van eigen cultuur voor allochtonen betekent en 5 dat zij zich geheel moeten aanpassen?'). De betrouwbaarheid van de schaal is hoog (Cronbach's $\alpha = .82$). Bij deze schaal is een oblimin geroteerde factoranalyse uitgevoerd en aan de hand van het Kaiser criterium en theoretische overwegingen is er voor één dimensie met eigenwaarde groter dan 1 gekozen. Waar nodig zijn items gehercodeerd, zodat een hoge score op de vraag, een hoge score op het achterliggende concept betekent. Er was een zeer gering aantal ontbrekende waarden.

Door middel van een oblimin geroteerde factoranalyse is vervolgens vastgesteld dat politieke ontevredenheid, politieke anomie en politieke machteloosheid drie verschillende concepten zijn. Politieke onvrede is gemeten aan de hand van vier items over de tevredenheid over de Nederlandse regering, parlement, politici en politieke partijen (Cronbach's $\alpha = .96$). De respondenten die minder dan drie items van de variabele hebben ingevuld kregen geen score toegekend. In totaal waren er 895 respondenten met een ontbrekende waarde op deze variabele. Deze hebben de schaalgemiddelden van politieke ontevredenheid gekregen per jaar; in 2007 was dit 4,97, in 2009 4,68 en in 2010 4,87.

Politieke anomie, ofwel vervreemding, werd gemeten door drie items (zoals; 'kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik') met de antwoordmogelijkheden dat is zo (1) en dat is niet zo (2) (Cronbach's $\alpha = .75$). In totaal zijn er 63 respondenten die minder dan twee items hebben ingevuld en daarom op deze variabele een missende score hebben behaald. Het is het gemiddelde per jaar op de schaal van politieke anomie toegekend, dit was in 2007 1,66, in 2009 1,62 en in 2010 1,67.

Politieke machteloosheid werd ook gemeten door drie items (zoals; 'Ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek,') en met dezelfde antwoordmogelijkheden (Cronbach's $\alpha = .53$). De betrouwbaarheid van politieke machteloosheid is niet hoog, maar toch is besloten om deze variabele mee te nemen in het onderzoek omdat een factoranalyse uitwees dat dit begrip zich wel degelijk onderscheidt van politieke onvrede en anomie. Mogelijk kan dit concept ook een verklaring zijn voor de stemintentie op de PVV. Een hoge score op de schaal

voor politieke machteloosheid, verwijst naar een sterke mate van machteloosheid. Ook bij deze variabele zijn er 63 missende waarden omdat dit aantal mensen minder dan 2 items heeft ingevuld. Zij kregen het schaalgemiddelde op politieke machteloosheid per jaar; in 2007 was dit 1,59, in 2009 1,6 en in 2010 1,59.

Sympathie voor Wilders is gemeten met het item; 'Wat vindt u van Geert Wilders? U kunt de partijleider hiervoor punten geven tussen de 0 en 10. 0 wil zeggen dat u deze partijleider zeer onsympathiek vindt en 10 wil zeggen dat de u deze partijleider zeer sympathiek vindt.' Er waren 1582 mensen die deze vraag niet hebben beantwoord. Daarom kregen zij de gemiddelde score op dit item per jaar toegekend. In 2007 was de gemiddelde score 2,82, in 2009 2,76 en in 2010 2,89.

De afhankelijke variabele is 'de stemintentie op de Partij voor de Vrijheid'. Dit is gemeten met de vraag; 'Als er vandaag verkiezingen voor de Tweede Kamer zouden zijn, wat zou u dan stemmen?' Hier is een dichotome variabele van gemaakt, waarbij de antwoorden 'andere partij', 'weet ik niet' en 'wil ik niet zeggen' de score 0 kregen toegewezen en 'de PVV' de score 1. Er waren geen missende waarden op de afhankelijke variabele.

3.2 Methode en analyse

De beschrijvende resultaten met achtergrondkenmerken van het PVV electoraat zullen als eerst aan bod komen. De analyses zijn uitgevoerd op een bestand waarin de drie *Politics and Values* waves zijn gestapeld, zodat alle respondenten die de vragenlijsten één, twee of drie keer hebben ingevuld een of meerdere keren worden meegenomen in de analyse. Telkens is per achtergrondvariabele een bivariate analyse uitgevoerd om te achterhalen hoeveel procent van een sociale categorie de intentie heeft om op de PVV te stemmen. Door middel van een Anova-toets is getest of de verschillen tussen de categorieën significant zijn.

Daarna worden de resultaten van de multivariate, logistische regressieanalyses gepresenteerd. Er is een logistische regressieanalyse uitgevoerd omdat de afhankelijke variabele van dit onderzoek dichotoom van aard is. Aan de hand van vijf modellen, waarin achtereenvolgens een steeds groter aantal variabelen is opgenomen, wordt gekeken welke effecten de achtergrondvariabelen en motieven hebben, hoe deze motieven over de jaren veranderen en of er sprake is van verbreding of normalisering van het PVV 'electoraat'.

Hoofdstuk 4 Resultaten

4.1 Beschrijvende statistieken

In tabel 2 presenteer ik de beschrijvende statistieken voor 2007, 2009 en 2010 naast elkaar, zodat verschillen tussen de drie tijdsmomenten kunnen worden opgemerkt. In de tabel staan de percentages van waarin de verschillende sociale categorieën de intentie hebben om op de PVV te stemmen. De cursieve getallen zijn de *F-waarden*, die aangeven in hoeverre de sociale categorieën onderling verschillen. Door middel van een of twee sterretjes is achter alle *F-waarden* aangegeven of het verschil tussen de sociale categorieën in kwestie significant is. Bij iedere sociale categorieën is er een referentie categorie aangegeven, waarmee alle overige categorieën mee vergeleken worden.

Er is een significante stijgende lijn in het percentage mensen met de intentie op de PVV te stemmen. Terwijl in 2007 maar 3,9 procent van de respondenten aangaf bij de verkiezingen op de PVV te stemmen, steeg dit in 2009 naar 5,5 procent en in 2010 zelfs naar 10,7 procent.

In alle jaren is het percentage vrouwen dat de intentie heeft om op de PVV te stemmen significant lager dan mannen dat de intentie heeft om op de PVV te stemmen. Wel is het percentageverschil tussen mannen en vrouwen over de tijd toegenomen, zoals ook blijkt uit de toename van de *F-waarde*.

In 2007 zijn er nauwelijks significante verschillen tussen leeftijdscategorieën (*F-waarde* niet significant). Alleen 65 plussers stemmen in verhouding tot jongeren in iets geringere mate op de PVV. Daarentegen is in 2009 de stemintentie op de PVV van 65 plussers en 35-44-jarigen in 2010 45 plussers, significant hoger dan jongeren. In alle jaren bestaat er een significant verschil tussen de leeftijdscategorieën maar in 2010 zijn deze verschillen een stuk groter dan in 2007 en 2009.

In alle jaren stemmen niet-westerse allochtonen significant minder vaak op de PVV dan autochtonen. In 2010 geldt dit ook voor westerse allochtonen.

In 2007 en 2010 stemmen hogeropgeleiden in mindere mate op de PVV dan mensen die alleen de basisschool hebben afgerond. In 2007 en 2009 stemmen vmbonders significant vaker op de PVV dan de referentiecategorie van laagst opgeleiden.

Terwijl in 2007 vooral werklozen de intentie hadden om op de PVV te stemmen, is in 2009 het percentage PVV stemmers onder zelfstandigen en

gepensioneerden net zo groot als het percentage onder werklozen. In 2010 verschilt alleen nog de categorie ‘anders’ significant van de categorie werklozen. Door de jaren heen trekt de PVV uit alle sociale posities meer stemmen.

De percentages van mensen zonder inkomen en mensen met een hoog inkomen die de intentie hebben om op de PVV te stemmen, is toegenomen. Maar onder mensen met een laag en midden inkomen is het percentage dat op de PVV stemt nog groter geworden en daarmee is het verschil tussen de inkomenscategorieën met de jaren toegenomen (zie ook de toename in de F-waarde). In 2009 en 2010 stemmen mensen met een laag inkomen en met een midden inkomen significant vaker op de PVV dan mensen zonder inkomen.

In alle jaren stemmen Protestanten en leden van een andere Christelijke kerkgenootschap significant minder vaak op de PVV dan onkerkelijken. Er bestaat in alle jaren echter nauwelijks een verschil tussen onkerkelijken en Rooms-katholieken. In geen van de jaren stemt ook maar één Islamitische respondent op de PVV.

In 2007 en 2010 is er geen significant verschil in het percentage PVV stemmers onder degenen die hoog en degenen die laag scoren op religiositeit. In 2009 stemmen mensen met weinig religiositeit in iets geringere mate op de PVV dan sterk religieuzen. Omdat religiositeit en religieuze praktisatie in het verdere onderzoek worden beschouwd als interval variabelen, zijn in de tabel niet de *F-waarden* maar de correlaties met de stemintentie op de PVV opgenomen. Religiositeit hangt alleen in 2009 licht significant samen met de stemintentie op de PVV. Dit betekent dat hoe minder religieus men is, hoe vaker men de intentie heeft om een stem uit te brengen op de PVV.

Een opvallend resultaat is dat geen van de mensen die de hoogste score hebben op religieuze praktisatie in alle jaren de intentie hebben om op de PVV te stemmen. Religieuze praktisatie hangt dan ook significant negatief samen met de stemintentie op de PVV. In totaal zijn er maar 49 repondenten die aangeven iedere dag naar de kerk te gaan en te bidden. Van deze respondenten is bijna de helft Islamitisch. Islamiëten voelen zich niet aangetrokken tot de PVV door de negatieve houding van de partij ten aanzien van Moslims.

Tabel 2. Percentage respondentent met stemintentie PVV naar achtergrondkenmerken in 2007, 2009 en 2010 (bivariate analyse en variantie-analyse).

	% PVV 2007 (ref)	% PVV 2009	% PVV 2010
Geslacht	45,46**	57,39**	60,82**
Man (ref)	5,7	8	13,9
Vrouw	2,5**	3,5**	7,9**
Leeftijd	1,58	2,43*	2,38*
15-24 jaar (ref)	4,9	4,1	8,2
25-34 jaar	4,3	4,2	8,7
35-44 jaar	4,3	6,5*	10,9
45-54 jaar	4,3	5,4	11*
55-64 jaar	3,4	5,5	11,6*
65 jaar en ouder	2,5*	7,2*	12,1**
Etniciteit	3,34*	3,39*	8,48**
Autochtoon (ref)	4,1	5,8	11,1
Westerse allochtoon	3,6	4,5	6,9*
Niet-westerse allochtoon	1,5*	2,6*	4,2**
Opleiding	11,2**	10,55**	25,46**
Basisschool (ref)	4,5	4,3	10,8
Vmbo	6	8,5**	16,2**
Mbo	4,9	6,4	12,5
Havo/vwo	2,5*	4,3	7,9
Hbo	1,8**	3,3	6,6**
Wo	1,4**	2,4	2,2**
Belangrijkste bezigheid	6,82**	4,79**	5,12**
Werkloos (ref)	7,5	7,7	12,5
Zelfstandig bedrijf	2,6**	7,1	10,5
Loondienst	4,7*	5,4	11,1
Huisman/vrouw	1,4**	3,4**	8,8
Gepensioneerd	2,8**	7,8	12,8
Anders	3,8**	3,5**	6,4**
Persoonlijk netto inkomen	1,95	2,81*	3,41**
Geen inkomen (ref)	2,7	2,8	7
Laag inkomen (<1500)	4,2	5,9**	11,4**
Midden inkomen (1500 t/m 3500)	4,2	6,0**	11,2**
Hoog inkomen (>3501)	1,1	5,0	7,1
Onbekend	3,8	5,0	10,2
Kerklidmaatschap	4,11**	9,17**	6,45**
Niet (ref)	4,4	6,8	12,5
Rooms katholiek	4,9	7	12,2
Protestants	2,1**	2,6**	7,4**
Ander Christelijke Kerkgenootschap	0,5*	2,5*	3,7**
Islam	0	0	0
Overig	2	2,9	8
Onbekend	3,9	1,5**	9,3**
Religiositeit ^o	0	-,026*	-,024
Veel	5,9	6,5	10,1
Weinig	4,3	6,1*	11,8
Religieuze praktisatie ^o	-,048**	-,068**	-,081**
Veel	0	0	0
Weinig	4,5	7,2	12,8
Totaal	3,9	5,5**	10,7**

Bij elke variabele is cursief de F-waarde weergegeven voor de toets van het verschil tussen de categorieën. Ref = referentiecategorie.

^o indices van religiositeit en religieuze praktisatie zijn gebaseerd op het gemiddelde van respectievelijk vijf en twee variabelen en weergegeven is het percentage respondenten met een stemintente op de pvv voor respectievelijk de respondenten met minimale en maximale score op de index en de correlatie (cursief weergegeven).

* significant (p<0.05) ** significant (p<0.01)

4.2 Logistische regressie analyse

Nadat ik het electoraat heb beschreven per achtergrondkenmerk, worden nu de resultaten van de multivariate logistische regressie analyse gepresenteerd. Hierdoor kan gekeken worden welk kenmerk bepalend is voor de stemintentie op de PVV, en worden de hypothesen over de motieven getoetst. In het eerste model van tabel 3 zijn alleen de achtergrondkenmerken opgenomen. Vervolgens worden de motieven toegevoegd (model 2), daarna het effect van de jaren 2009 en 2010 (model 3), vervolgens de interactie van de variabele 'jaar' met 'belangrijkste bezigheid' (model 4) en als laatste de interactie van de variabele 'jaar' met 'sympathie voor Wilders' en 'politieke ontevredenheid' (model 5).

De B-coëfficiënten zijn de geschatte effecten op de logit: de natuurlijke logaritme van de kansverhouding om wel versus niet op de PVV te stemmen. Hoe groter de regressie-coëfficiënt (in verhouding tot de standaard deviatie), hoe groter de bijdrage van de variabele aan de verklaring van de afhankelijke variabele. Een positief getal betekent een positief effect en een negatief getal een negatief effect. De standaarddeviatie (s.d.) is de maat voor de spreiding van de geschatte regressiecoëfficiënt.

Onderaan de tabel is de Nagelkerke R^2 te vinden. Dit is een pseudo R^2 -maat, die de proportie verklaarde variantie van het model aangeeft. In model 1 is de Nagelkerke 0,086, wat betekent dat 8,6% van de variantie in het wel versus niet stemmen op de PVV, wordt verklaard door de opgenomen variabelen.

Om het effect van nominale variabelen op de stemintentie op de PVV te meten, zijn deze als categorieën opgenomen in de analyse waarbij de eerste categorie als referentie categorie fungeert. De B-coëfficiënt van bijvoorbeeld '25-34 jaar', geeft het verschil aan van deze leeftijdscategorie ten opzichte van de referentie categorie '15-24 jaar'. Door middel van een of twee sterretjes is achter alle variabelen (dus ook achter de gehele categoriale variabelen) aangegeven of de variabele significant bijdraagt.

De modellen 4 en 5, waarin de interacties met de variabele 'jaar' met een aantal variabelen zijn opgenomen, behoeven nog een extra uitleg, omdat de manier van aflezen van cijfers veranderd. Terwijl het effect van 'belangrijkste bezigheid' in de voorgaande modellen het effect voor alle jaartallen was, is dit in model 4 en 5 het effect van deze variabele in 2007. In model 5 zijn de effecten van sympathie voor Wilders en politieke ontevredenheid, de effecten voor het jaar 2007. Onder het kopje

interactie jaar zijn de effecten van de categorieën en motieven voor het verschil van 2009 en 2010 met 2007 weergegeven. Als deze effecten significant zijn, is er dus sprake van een significant verschil met het effect in 2007. Als voorbeeld kijken we naar het verschil tussen gepensioneerden en werklozen. In 2007 hebben gepensioneerden in mindere mate de intentie om op de PVV te stemmen dan werklozen (-1,048**). In 2009 en 2010 zijn de verschillen tussen gepensioneerden en werklozen ten opzichte van 2007 positief (1,428** en 1,222**). Dit betekent dat de verschillen tussen gepensioneerden en werklozen in 2009 en 2010 kleiner is geworden, aangezien een positief effect en een negatief effect elkaar opheffen. Deze uitleg volgt later nogmaals.

Tabel 3. Stemintentie PVV naar achtergrondkenmerken en motieven, 2007, 2009 en 2010: ongestandaardiseerde logistische regressie-coëfficiënten.

	Model 1		Model 2		Model 3	
	B-coëfficiënt	s,d	B-coëfficiënt	s,d	B-coëfficiënt	s,d
Constante	-1,923**	,229	- 4,814**	,291	-4,977**	,395
Achtergrondvariabelen						
Sekse (ref: man)						
Vrouw	-,806**	,070	-,422**	,087	-,454**	,090
Leeftijd (ref: 15-24 jaar)						
25-34 jaar	-,121	,126	,280	,193	,257	,199
35-44 jaar	-,043	,155	,407*	,185	,362	,192
45-54 jaar	-,089	,155	,500**	,187	,448*	,193
55-64 jaar	-,066	,157	,630**	,188	,458*	,194
65 jaar en ouder	,169	,188	,738**	,224	,494*	,233
Etniciteit (ref: autochtoon)						
Westerse allochtoon	-,401*	,171	-,205	,200	-,242	,240
Niet-westerse allochtoon	-,776**	,203	-,510*	,236	-,560*	,243
Opleiding (ref: basisonderwijs)						
Vmbo	,438**	,106	,435**	,130	,395**	,133
Mbo	,048	,115	,363**	,140	,311*	,144
Havo/vwo	-,256	,140	,301	,170	,236	,173
Hbo	-,645**	,129	,106	,159	,012	,163
Wo	-1,329**	,216	-,201	,251	-,299	,256
Belangrijkste bezigheid (ref: werkloos)						
Zelfstandig bedrijf	-,307**	,158	-,289	,198	-,192	,202
Loondienst	-,285	,118	-,113	,152	-,045	,156
Huisman/vrouw	-,516	,170	-,631**	,207	-,531*	,213
Gepensioneerd	-,369**	,160	-,142	,198	-,055	,205
Anders	-,790**	,185	-,358	,225	-,342	,232
Persoonlijk netto inkomen (ref: geen ink)						
Laag (<1500)	,235	,142	,172	,171	,2331	,174
Midden (1500 t/m 3500)	,117	,158	,198	,191	,220	,194
Hoog (>3501)	-,148	,284	-,182	,237	-,099	,358
Onbekend	,149	,187	-,034	,229	-,004	,232
Kerklidmaatschap (ref: onkerkelijk)						
Rooms-katholiek	,136	,090	,186	,107	,248*	,109
Protestants	-,529**	,142	-,110	,162	-,111	,167
Ander Christelijke kerkgenootschap	-,920**	,318	-,252	,352	-,252	,363
Islam	-18,044	2623	-14,977	2493	-14,686	2491
Overig	-,472	,522	,370	,641	-,282	,650
Onbekend	-,017	,094	,100	,115	-,329**	,122
Religiositeit	,208**	,038	,020	,047	,019	,048
Religieuze praktisatie	-,295**	,229	-,151*	,060	-,172**	,062
Motieven						
Sympathie Wilders			1,649**	,050	1,677**	,051
Culturele dreiging			,435**	,047	,466**	,048
Politieke onvrede			,329**	,036	,352**	,037
Politieke anomie			,164**	,050	,162**	,052
Politieke machteloosheid			-,069	,039	-,087*	,040
Jaar (ref: 2007)						
2009					,703**	,103
2010					1,519**	,096
Nagelkerke pseudo R ²	,086		,476		,560	

* significant (0,01<p<0,05) ** significant (p<0,01)

Ref = referentie categorie

Tabel 3. Stemintentie PVV naar achtergrondkenmerken en motieven, 2007, 2009 en 2010: ongestandaardiseerde logistische regressie-coëfficiënten (vervolg).

	Model 4		Model 5	
	B-coëfficiënt	s.d.	B-coëfficiënt	s.d.
Constante	-5,058**	,373	-4,985**	,393
Achtergrondvariabelen				
Sekse (ref: man)				
Vrouw	-,459**	,090	-,455**	,090
Leeftijd (ref: 15-24 jaar)				
25-34 jaar	,268	,199	,254	,201
35-44 jaar	,373	,192	,356	,193
45-54 jaar	,456*	,193	,443*	,195
55-64 jaar	,456*	,195	,431*	,196
65 jaar en ouder	,459*	,233	,424	,235
Etniciteit (ref: autochtoon)				
Westerse allochtoon	-,237	,206	-,366	,208
Niet-westerse allochtoon	-,564*	,244	,576*	,246
Opleiding (ref: basisonderwijs)				
Vmbo	,403**	,133	,415**	,134
Mbo	,313*	,144	,416*	,145
Havo/vwo	,234	,174	,233	,175
Hbo	,021	,163	,028	,164
Wo	-,296	,258	-,265	,260
Belangrijkste bezigheid (ref: werkloos)				
Zelfstandig bedrijf	-1,430**	,422	-,429**	,421
Loondienst	-,527	,284	-,560*	,283
Huisman/vrouw	-1,698**	,446	-1,712**	,444
Gepensioneerd	-1,048**	,369	-1,055**	,367
Anders	-,690	,382	-,777*	,385
Persoonlijk netto inkomen (ref: geen ink)				
Laag (<1500)	,238	,174	,236	,176
Midden (1500 t/m 3500)	,224	,195	,224	,196
Hoog (>3501)	-,093	,360	-,188	,362
Onbekend	,021	,232	,024	,234
Kerklidmaatschap (ref: onkerkelijk)				
Rooms-katholiek	,249*	,110	,247*	,110
Protestants	-,132	,167	-,159	,168
Ander Christelijke kerkgenootschap	-,243	,363	-,292	,368
Islam	-14,687	2490	-,14,733	2476
Overig	-,264	,653	-,244	,649
Onbekend	-,325**	,122	-,342**	,125
Religiositeit	,018	,048	,023	,048
Religieuze praktisatie	-,172	,062	-,173**	,062
Motieven				
Sympathie Wilders	1,680**	,052	1,704**	,103
Culturele dreiging	,466**	,048	,482**	,049
Politieke onvrede	,352**	,037	,220**	,069
Politieke anomie	,162**	,052	,157**	,052
Politieke machteloosheid	-,086*	,040	-,084*	,040
Jaar (ref: 2007)				
2009	-,033	,372	,330	,404
2010	,735*	,330	,339	,376

Interactie jaar				
Belangrijkste bezigheid * jaar (ref: werkloos)	**		**	
Zelfstandig bedrijf * 2009	1,722**	,550	1,641**	,539
Loondienst * 2009	,524	,397	,456	,388
Huisman/vrouw * 2009	1,339*	,587	1,313*	,357
Gepensioneerd * 2009	1,428**	,467	1,331**	,457
Anders * 2009	,437	,506	,499	,497
Zelfstandig bedrijf * 2010	1,525**	,508	1,562**	,514
Loondienst * 2010	,681	,351	,771*	,357
Huisman/vrouw * 2010	1,598**	,520	1,599**	,525
Gepensioneerd * 2010	1,222**	,421	1,293**	,425
Anders * 2010	,471	,448	,556	,459
Sympathie Wilder * jaar			**	
Sympathie Wilders * 2009			-,272*	,131
Sympathie Wilders * 2010			,168	,128
Politieke onvrede * jaar			**	
Politieke onvrede * 2009			,017	,090
Politieke onvrede * 2010			,299**	,085
Nagelkerke pseudo R²		,509		,513

* significant (p<0,05) ** significant (p<0,01)

Ref = referentiecategorie

4.2.1 Sociale categorieën

Om de hypothesen omtrent de sociale categorieën te toetsen, wordt er gekeken naar model 1. Aangezien mannen de score 0 kregen en vrouwen de score 1, betekent een significant negatief effect van sekse, dat mannen vaker op de PVV stemmen dan vrouwen. Hiermee is de eerste hypothese bevestigd.

Leeftijd heeft geen significant effect op de stemintentie op de PVV. Alle categorieën hebben een lagere intentie om op de PVV te stemmen dan de 15 tot en met 24-jarigen, met uitzondering van de 65 plussers, maar de verschillen zijn niet significant. Hypothese 5a en hypothese 5b, die achtereenvolgens inhielden dat jongeren dan wel ouderen in sterkere mate de intentie hebben om op de PVV te stemmen, worden weerlegd. Het is echter mogelijk dat beide theorieën (sociale disintegratie theorie en de theorie van autoritaire attitudes) waaruit hypothese 5a en 5b zijn afgeleid opgaan, waardoor er geen verschil wordt opgemerkt.

Al hoewel er over etniciteit geen hypothese is opgesteld is het gezien de houding van de PVV ten aanzien van immigranten logisch dat westerse allochtonen en met name niet-westerse allochtonen significant minder vaak de intentie hebben om op de PVV te stemmen dan autochtonen.

In overeenstemming met de tweede hypothese bestaat er een significante, negatieve samenhang tussen opleiding met de stemintentie op de PVV. Aangezien uit de beschrijvende statistieken bleek dat er geen lineair verband is tussen opleiding en

stemintentie op de PVV, is deze variabele opgenomen als een categoriale variabele met basisonderwijs als referentie categorie. Mensen met een vmbo opleiding stemmen significant vaker op de PVV dan mensen die alleen de basisschool hebben afgerond. Mensen die hbo en wo hebben gedaan stemmen significant minder op de PVV dan de referentie categorie. De kans dat MBO-ers op de PVV stemmen is groter dan voor de referentie categorie en de kans dat havo- en vwo-ers op de PVV stemmen is kleiner dan voor de referentie categorie, maar deze verschillen blijken niet significant.

Het persoonlijk netto inkomen is in dit onderzoek de indicator voor de sociaal-economische status. Uit de beschrijvende statistieken (tabel 2) bleek dat de lage en middeninkomens (in 2009 en 2010) significant vaker de intentie hadden om op de PVV te stemmen. In de multivariate analyse blijkt echter dat dit toegeschreven kan worden aan andere kenmerken die samenhangen met inkomen, zoals opleiding en sociale positie, want na controle voor opleiding en sociale positie zijn er geen significante verschillen meer tussen de inkomenscategorieën. Hypothese 3, die luidde dat mensen met een hoge sociaal-economische status minder vaak op de PVV stemmen, kan worden verworpen.

Het effect van kerklidmaatschap op stemintentie op de PVV is significant. Afgezien van Rooms-katholieken, hebben kerkleden in een mindere mate de intentie om op de PVV te stemmen dan onkerkelijken. Alhoewel het verschil in de stemintentie op de PVV tussen onkerkelijken en islamieten erg groot is, is het verschil niet significant omdat het aantal Islamitische respondenten erg gering is. De hypothese dat kerklidmaatschap negatief samenhangt met de stemintentie op de PVV is grotendeels bevestigd (hypothese 4a). De tegengestelde hypothese (hypothese 4b), dat voornamelijk kerkelijken op de PVV stemmen, is daarmee verworpen.

De variabele 'belangrijkste bezigheid' fungeert in dit onderzoek als indicator voor de sociale positie. De sociale positie hangt significant samen met de stemintentie op de PVV. Er bestaan significante verschillen tussen respondenten met een andere sociale positie. Alle categorieën stemmen minder vaak op de PVV dan werklozen, alhoewel dit verschil voor mensen in loondienst en huismannen en -vrouwen niet significant is. Hypothese 6, die luidde dat werklozen vaker op de PVV stemmen dan mensen met een andere sociale positie, is dan ook grotendeels bevestigd. Mensen die een zelfstandig beroep uitoefenen stemmen niet vaker op de PVV dan werklozen, de mensen in loondienst, huismannen en -vrouwen,

gepensioneerden en mensen met een andere belangrijkste bezigheid. Daarom kan hypothese 7 worden verworpen.

4.2.2 Motieven

In model 2 zijn naast de achtergrondkenmerken de motieven opgenomen. De correlatie tussen de motieven is redelijk, en het is dus mogelijk om de motieven tegelijkertijd in het model op te nemen. De hypothesen over de motieven worden in dit model getoetst.

Culturele dreiging heeft in overeenstemming met hypothese 8 een significant positief effect op de stemintentie op de PVV. Dit betekent dat hoe meer mensen zich cultureel bedreigd voelen door etnische minderheden, des te groter is de mate waarin zij op de PVV zullen stemmen. Het effect van geslacht neemt af van $-.806^{**}$ (in model 1) naar $-.422^{**}$ (model 2) als de motieven worden opgenomen. Ook als slechts de variabele culturele dreiging werd opgenomen in het model, was er sprake van een afname van het effect van geslacht. Dit betekent dat hypothese 8a kan worden bevestigd. Een deel van het verschil tussen de stemintentie van mannen en vrouwen op de PVV kan worden verklaard doordat mannen meer culturele dreiging ervaren. Ook hypothesen 8b en 8c worden bevestigd, aangezien de effecten van religiositeit en opleiding afnemen wanneer de variabele culturele dreiging wordt opgenomen.

Er is een significant positief verband tussen politieke ontevredenheid en stemintentie op de PVV en daarmee is hypothese 9 bevestigd. Hoe meer mensen politieke ontevreden zijn, des te groter is de mate waarin zij op de PVV zullen stemmen. Ook hypothese 10 wordt bevestigd, aangezien mensen die vervreemd zijn van de politiek (politieke anomie) significant vaker op de PVV stemmen dan degenen die niet vervreemd zijn van de politiek. Politieke machteloosheid hangt echter negatief samen met de stemintentie op de PVV, alhoewel dit verband niet significant is. Dit in tegenstelling met hypothese 11, die inhield dat politiek machteloze kiezers vaker op de PVV zouden stemmen. Deze onverwachte richting van het verband komt mogelijk doordat politiek machteloze mensen het gevoel hebben dat zij toch niets kunnen veranderen en daarom blanco of helemaal niet stemmen, en dus ook niet op de PVV. Hypothese 9a, dat ongelovigen vaker politiek ontevreden zijn en daarom een grotere stemintentie op de PVV hebben, wordt verworpen aangezien het effect van religiositeit afneemt zodra het motief politieke ontevredenheid in het model wordt toegevoegd.

In overeenstemming met hypothese 12 heeft sympathie voor Wilders een significant positief effect op de stemintentie op de PVV. Dit betekent dat hoe meer mensen sympathie hebben voor Wilders, des te groter is de mate waarin zij op de PVV stemmen. Hypothese 12a luidde dat lager opgeleiden meer sympathie voor Wilders hebben en daarom vaker op de PVV stemmen. Het verschil van de hoogste opleidingscategorieën (hbo en wo) met basisonderwijs wordt kleiner. Dit betekent dat het verschil tussen deze categorieën deels wordt veroorzaakt door het verschil in sympathie voor Wilders. Hypothese 12a kan dan ook worden bevestigd.

Als antwoord op de vraag welk motief nu het belangrijkste is voor het PVV 'electoraat' wordt er gekeken naar de grootte van het effect. De Wald-maat (B-coëfficiënt / s.d.) is een aanduiding voor het relatieve belang van de verschillende variabelen. Deze is bij alle jaren samen het grootst voor sympathie voor Wilders (1087.579), vervolgens voor culturele dreiging (85.12), daarna politieke ontevredenheid (83.719) en als laatste politieke anomie (10,697). Het verschil in de effecten van de motieven is ook in aparte analyses voor de drie jaren bekeken, en dan blijkt dat alleen in 2010 de volgorde van belang iets afwijkt. Dan is namelijk politieke ontevredenheid een belangrijker motief dan culturele dreiging. Sympathie voor Wilders is in alle jaren het belangrijkste motief voor de intentie om op de PVV te stemmen.

4.2.3 Veranderingen door de tijd

In model 3 is de variabele 'jaar' opgenomen. Conform met hypothese 13 is er een significante stijging in het aantal PVV stemmers van 2007, naar 2009 en naar 2010. In een andere analyse, waarvan het resultaat niet is opgenomen in het model omdat deze anders te uitgebreid werd, is 2010 als referentie categorie opgenomen en hieruit in 2010 significant meer mensen de intentie hadden om op de PVV te stemmen dan in 2009 het geval was.

Om de hypothesen over de veranderingen in het electoraat te toetsen, werden in model 4 de interacties opgenomen tussen de betreffende variabelen en het jaar van de dataverzameling. Echter, een groot aantal van deze interacties bleken geen significant effect te hebben en zijn omwille van overzichtelijkheid niet weergegeven in de tabel. Het PVV 'electoraat' is op deze achtergrondkenmerken niet genormaliseerd. Hypothese 15, die luidde dat in 2010 de verschillen tussen de sociale categorieën minder sterk zijn dan in 2007, wordt dan ook verworpen. Hypothese 15 a

was dat met de jaren het verschil in stemintentie op de PVV tussen de opleidingscategorieën af zou nemen, doordat de PVV meer maatschappelijk aanvaard is geraak. Echter, aangezien er geen interactie is tussen de variabele 'jaar' en leeftijdscategorieën op de stemintentie op de PVV, is hypothese 15a weerlegd.

In model 4 zijn alleen de interacties van jaar van afname van de data met de sociale positie opgenomen. In 2009 en 2010 zijn er kleinere verschillen tussen respondenten met verschillende sociale posities dan in 2007. Dit is als volgt af te lezen uit de tabel. In 2007 waren alle verschillen van de belangrijkste bezigheden met de referentie categorie 'werkloos' negatief, terwijl de interactie effecten van de variabele 'belangrijkste bezigheid' met de variabele 'jaar' juist allemaal positief zijn. Het negatieve en positieve effect heffen elkaar deels op, zodat er in 2009 en 2010 minder grote verschillen zijn tussen de diverse sociale posities, dan die er in 2007 waren. Ter verduidelijking zal de verandering van het verschil tussen werklozen en gepensioneerden worden beschreven. In 2007 was het verschil tussen werklozen en gepensioneerden -1.048 en de interactie van gepensioneerd met de variabele '2010' is 1,222. Het verschil van gepensioneerden ten opzichte van werklozen ($-1,048+1,222=,174$) is in 2010 dan ook nauwelijks meer aanwezig. Alhoewel niet alle interactie effecten van de categorieën met jaar significant zijn, is er over het geheel genomen op het gebied van belangrijkste bezigheid sprake van normalisering van het PVV electoraat.

In model 5 zijn om de hypothesen omtrent de veranderingen van de motieven te toetsen, de interacties van de variabele 'jaar' met sympathie voor Wilders en politieke ontevredenheid opgenomen. De interactie effecten van culturele dreiging, politieke anomie en machteloosheid met de variabele 'jaar' zijn niet significant en met het oog op de overzichtelijkheid niet opgenomen in het model. De hypothesen 16 en 17, die respectievelijk inhielden dat de motieven met de jaren zwakker of juist sterker zouden worden, worden verworpen.

Het interactie effect van sympathie voor Wilders en de variabele voor het jaar 2009 is significant negatief. Dit betekent dat in 2009 het motief sympathie voor Wilder significant minder belangrijk is dan in 2007. Echter, in 2010 is dit motief juist weer iets belangrijker geworden, maar dit verschil met 2007 is niet significant.

Het interactie effect van politieke ontevredenheid en de variabele 'jaar' is significant. Alhoewel er geen verschil bestaat tussen het effect van politieke onvrede

in 2007 en 2009, heeft politieke ontevredenheid in 2010 wel een significant sterker effect dan het in 2007 had.

Aangezien er in het algemeen geen normalisering van het electoraat heeft plaatsgevonden (weerlegging van hypothese 15) en er wel een significante toename van de omvang van het electoraat is geweest, heeft de toename van de stemintentie voor de PVV zich overwegend in gelijke mate onder alle sociale categorieën voorgedaan. Daarmee is er sprake van een verbreding van het PVV electoraat en is hypothese 14 niet weerlegd.

Hoofdstuk 5 Conclusie en discussie

In dit hoofdstuk wordt er antwoord gegeven op de hoofdvraag aan de hand van de deelvragen. Daarna volgt een reflectie over het onderzoek en het hoofdstuk wordt afgesloten met een aantal suggesties voor vervolgonderzoek.

5.1 *Bespreking van de resultaten*

Het doel van dit onderzoek was om meer inzicht te krijgen in het PVV electoraat en drie mogelijke motieven en de verandering hiervan over de jaren 2007, 2009 en 2010. Hiertoe is de volgende vraagstelling geformuleerd; *Welke sociale categorieën hebben de intentie om op de PVV te stemmen, hoe kan dit verklaard worden en vindt hierin verandering plaats?* Deze vraagstelling wordt beantwoord aan de hand van de drie opgestelde deelvragen.

5.1.1 *Deelvraag 1: Welke sociale categorieën zijn oververtegenwoordigd in het PVV electoraat?*

In overeenstemming met de genoemde theorieën, eerdere onderzoeken en de opgestelde hypothesen zijn mannen, lageropgeleiden, autochtonen, onkerkelijken en werklozen oververtegenwoordigd in het PVV electoraat. Op dit gebied lijkt het electoraat van de PVV niet af te wijken van het electoraat van andere extreemrechtse en ‘nieuw’ radicaal rechtse partijen waar eerdere onderzoeken naar zijn geweest. (Billiet & de Witte, 1995; Givens, 2004; Golebiowska, 1999; Lubbers, Gijsberts & Scheepers, 2002; Pedersen, 1996; Scheepers e.a., 1994).

Echter, er waren ook een aantal onverwachtse resultaten op het gebied van de achtergrondkenmerken van het PVV electoraat. Zo blijkt de sociaal-economische status geen significant effect te hebben op de stemintentie op de PVV. Het gevonden resultaat uit de bivariate analyse dat mensen met een laag- en middeninkomen oververtegenwoordigd zijn in het PVV electoraat, blijkt te worden verklaard door andere kenmerken die samenhangen met inkomen, zoals opleiding en sociale positie.

Alhoewel in de bivariate analyse naar voren kwam dat er in 2009 en 2010 significante verschillen waren tussen de leeftijdscategorieën, vervalt dit effect wanneer er wordt gecontroleerd op andere achtergrondkenmerken. Het geringe effect van leeftijd komt mogelijk doordat zowel de sociale disintegratie theorie van Arendt (1969) en de theorie van autoritaire attitudes van Scheepers (1990) opgaan. Uit de

invariante analyse bleek verder dat in 2009 en 2010 met name ouderen op de PVV stemmen. Dit resultaat is in tegenstelling met eerdere onderzoeken die aantonen dat jongeren vaker op extreemrechtse en ‘nieuw’ radicaal rechtse partijen stemmen dan ouderen (zie; Lubbers & Scheepers, 2002; Scheepers e.a., 1994).

Een ander onverwachts resultaat is dat naast onkerkelijken Rooms-katholieken relatief veel de intentie hebben om op de PVV te stemmen. Hiervoor kunnen verschillende verklaringen worden geopperd. Het is mogelijk dat in overeenstemming met de verwachting van de theorie van autoritaire attitudes, Rooms-katholieken meer dan onkerkelijken geneigd zijn zich te onderwerpen aan autoriteiten net zoals zij zich onderwerpen aan een God (Scheepers, 1990). Maar dan moet er iets anders een rol spelen, dat verklaart waarom Rooms-katholieken meer dan de leden van de andere kerkgenootschappen de intentie hebben om op de PVV te stemmen. Een mogelijkheid is dat met name Rooms-katholieken ontevreden zijn over het CDA en daarom in plaats van op het CDA liever een stem willen uitbrengen op een partij die een protest laat horen over de gevestigde partijen. Een andere optie is dat de oververtegenwoordiging van Rooms-katholieken binnen het PVV ‘electoraat’ te wijten is aan de inhoud van het Rooms-katholicisme. Het zou echter ook aan de regio kunnen liggen. Het Rooms-katholieke geloof komt veel voor in het Zuiden van Nederland en de PVV is daar erg populair. Deze regionale populariteit komt volgens sommigen door de relatief oude bevolking van Brabant en Limburg, die de PVV aantrekkelijk vindt door de partij standpunten omtrent de zorg. Deze verklaring gaat echter niet op omdat er in de multivariate regressie analyse is gecontroleerd op leeftijd. En andere regionale verklaring is dat de politieke onvrede in Limburg en Brabant groot is. Politieke commentatoren wijzen op een grote ervaren afstand tot politiek in Den Haag. Echter, de relatief hoge stemintentie op de PVV onder Rooms-katholieken kan niet verklaard worden door de in de analyse opgenomen motieven, waaronder politieke onvrede en anomie.

Op het gebied van religie zijn er twee ogenschijnlijk tegenstrijdige resultaten gevonden. Zoals eerder genoemd hebben onkerkelijke mensen significant vaker de intentie hebben om op de PVV te stemmen dan mensen met een kerklidmaatschap (afgezien van Rooms-katholieken), maar de mate van religiositeit hangt wel positief samen met de stemintentie op de PVV. Dit kan verklaard worden door twee verschillende theorieën. De sociale disintegratie theorie (Arendt, 1969) voorspelt dat mensen die binding met de samenleving hebben, bijvoorbeeld via de kerk, zich

minder snel aangetrokken voelen tot een partij met een nationalistisch karakter. Hierdoor is het resultaat van dit onderzoek, dat mensen die lid zijn van een kerk minder snel op de PVV stemmen, begrijpelijk. Daar staat tegenover dat vanuit de etnische competitie theorie verklaard kan worden waarom gelovigen juist vaak op de PVV stemmen. De mensen die heel erg gelovig zijn, voelen zich mogelijk bedreigd door de religie van etnische anderen en dit verklaart het positieve effect van religiositeit.

5.1.2 Deelvraag 2: In hoeverre zijn culturele dreiging, sympathie voor Wilders en politieke ontevredenheid van invloed op de stemintentie op de PVV en welk motief is het belangrijkste?

Vier van de vijf motieven hebben een significant positief effect op de stemintentie op de PVV. Dus hoe meer culturele dreiging van allochtonen mensen ervaren, des te sterker zij de intentie hebben om op de PVV te stemmen. Hoe meer sympathie mensen hebben voor Geert Wilders, des te sterker zij de intentie hebben om op de PVV te stemmen. Hoe groter de politieke ontevredenheid van kiezers, des te sterker de intentie om op de PVV te stemmen. En hoe groter de politieke anomie van kiezers, des te sterker de intentie om op de PVV te stemmen. De verklaarde variantie van model 1 met alleen de achtergrondkenmerken is 8,6 procent en van model 2 is dit 47,6 procent, dus de motieven verklaren tezamen 39 procent van de variantie. Het verschil tussen waarom kiezers wel al dan niet op de PVV stemmen wordt dus voor een aanzienlijk groot deel verklaard door de opgenomen motieven.

Sympathie voor Wilders blijkt uit dit onderzoek in alle jaren het belangrijkste motief te zijn om op de PVV te stemmen, nog belangrijker dan de inhoudelijke motieven culturele dreiging en politieke onvrede. Dat de partijleider van belang was voor de populariteit van de partij bleek al uit eerdere onderzoeken (zie; Jenssen & Aalberg, 2006; Swyngedouw, 2001), maar de grootte van het effect ten opzichte van andere motieven was nog onbekend. Alhoewel gemiddeld genomen Geert Wilders helemaal niet sympathiek wordt gevonden (score onder de 3 op een schaal van 0 tot 10), is er wel een sterk verband in de mate waarin men Wilders minder onsympathiek vindt en de stemintentie op de PVV.

De culturele dreiging is in 2007 en 2009 het tweede belangrijkste motief om een stem uit te brengen op de Partij voor de Vrijheid. De anti-migranten houding van de PVV blijkt aantrekkelijk voor vele kiezers die culturele dreiging van allochtonen

ervaren. Dit komt overeen met voorgaande studies die hebben aangetoond dat stemmen op een extreemrechtse partij significant samenhangt met een negatieve houding ten aanzien van immigranten (Billiet & De Witte, 1995; Van der Brug & Fennema, 2003; Scheepers, Eisinga & Felling, 1994; Swyngedouw, 2001). Ook wijst het huidige onderzoek uit dat de oververtegenwoordiging van mannen, religieuzen en lageropgeleiden in het PVV 'electoraat' deels verklaard kan worden doordat zij vaker dan vrouwen, ongelovigen en hoger opgeleiden culturele dreiging ervaren.

Het motief dat daarna het belangrijkste is voor de stemintentie op de PVV, is de politieke ontevredenheid. In 2010 is het effect van dit motief zelfs belangrijker dan het effect van ervaren culturele dreiging. Het gevonden belang van het motief politieke onvrede rijmt met het feit dat protest een typisch element is van 'nieuw' radicaal rechtse partijen, omdat het anti-establishment populisme centraal staat. Mensen die ontevreden zijn over traditionele, gevestigde partijen gaan op zoek naar partijen waarin 'de burger' in plaats van 'de elite' centraal staat. Dat mensen met politieke ontevredenheid over de gevestigde partijen meer blijken te stemmen voor extreemrechtse is ook naar voren gekomen uit eerdere onderzoeken (Lubbers & Scheepers, 2000; Fennema & van der Brug, 2006; Rydgren, 2007).

Het laatste motief om op de PVV te stemmen, met een minder sterk effect dan de eerder genoemde motieven, maar alsnog een belangrijk motief, is politieke anomie. De afstand tussen de belangen van de burger en de belangen die de politieke partijen nastreven blijkt voor sommigen erg groot. Mensen die zich vervreemd voelen van de politieke elite, gaan op zoek naar een partij die claimt op te komen voor de belangen van de burger, zoals de PVV. Dit resultaat komt overeen met het nationaal kiezersonderzoek in 2006 (CBS, 2008).

5.1.3 Deelvraag 3: In hoeverre verschillen de stemmers en hun motieven in 2007 van de stemmers en hun motieven in 2009 en 2010?

Er is een significante groei in PVV stemmers van 2007, naar 2009 en 2010. De Nederlandse kiezer lijkt het steeds aantrekkelijker te vinden om een stem uit te brengen op de PVV en een groot deel van hen laat zich leiden door een of meerdere van de onderzochte motieven. Er heeft een verbreding plaatsgevonden van het PVV 'electoraat', wat inhoudt dat de PVV nu stemmers haalt uit bijna alle sociale categorieën, zij het niet in gelijke mate. Alleen mensen die aan de universiteit studeren of hebben gestudeerd, stemmen nog altijd zelden op de PVV. Op het gebied

van de sociale positie is het PVV electoraat zelfs genormaliseerd. Maar bij de andere achtergrondkenmerken is er geen sprake van een normalisering. De groei van het PVV electoraat is dus vooral tot stand gekomen door een verbreding van het electoraat. Dit resultaat is in tegenstrijd met het gevonden resultaat van het onderzoek van TNS Nipo, dat het PVV electoraat normaliseerde (*De Volkskrant*, 2 maart 2009). Dit omdat het TNS Nipo normalisering anders definieerd, namelijk zoals hoe in dit onderzoek verbreding van het electoraat werd gedefinieerd. De PVV stemmer wijkt in 2010 nog altijd op tal van demografische kenmerken zoals sekse, opleidingsniveau en kerklidmaatschap, relatief af van de doorsnee Nederlander.

Omdat er niet eerder longitudinale onderzoeken zijn gedaan naar de veranderende kenmerken en motieven van ‘nieuw’ radicaal rechts stemmers, voegen deze resultaten iets toe aan de bestaande wetenschappelijke kennis. In 2009 is het motief sympathie voor Wilders significant minder belangrijk dan in 2007. Dit betekent niet dat PVV stemmers in 2009 in mindere mate sympathie hadden voor Wilders dan in 2007, maar dat het verschil tussen PVV stemmers en niet PVV stemmers in de sympathie voor Wilders kleiner is geworden. In 2010 is het motief sympathie voor Wilder echter belangrijker dan het was in 2007, ook al dit verschil niet significant. Er is dus een schommelbeweging in het belang van dit motief. Het is mogelijk dat in 2009 zowel niet-PVV stemmers als PVV stemmers meer sympathie kregen voor Wilders, of allebei minder terwijl dit in 2007 meer uit elkaar lag. Deze verandering in mate van sympathie voor Wilders die PVV stemmers en niet-PVV stemmers hebben komt overeen met de bevinding uit eerder onderzoek, dat de populariteit van partijleiders met de jaren erg kan veranderen (Jenssen e.a., 2006; Stewart & Clarke, 1992).

In 2010 is politieke onvrede een belangrijker motief dan het in 2007 was. Dit komt overeen met de opiniepeiling van TNS Nipo die heeft uitgewezen dat de groeiende populariteit van de PVV samenhangt met het geslonken vertrouwen in de regering (TNS Nipo, 26 maart 2009). De groei in het effect van het motief politieke ontevredenheid komt mogelijk doordat ten tijde van de afname van de derde wave de regeerperiode van het kabinet tot een einde liep en men extra kritisch is over wat de regering in de laatste vier jaar heeft bereikt. De historische nederlaag van het CDA tijdens de laatste Tweede Kamer verkiezingen vertelt iets over de ontevredenheid die veel voormalig CDA-stemmers hadden. De kiezers hopen dat een nieuwe partij, die afwijkt van de traditionele partijen, voor de nodige verandering kan zorgen (Derks &

Deschouwer, 1998). Het grotere effect van politieke ontevredenheid kan ook gezocht worden bij de aanbodzijde. In 2010 draait de PVV al een aantal jaar mee en blijkt niet snel uit elkaar te vallen, zoals het geval was bij de LPF. Hiermee wordt de Partij voor de Vrijheid een serieuze partij en wordt beter in staat om kiezers met een protestmotief aan zich te binden. Waar voorheen mensen die politiek ontevreden waren niet gingen stemmen of op andere partijen stemden, stemmen zij nu mogelijk op de PVV.

De effecten van culturele dreiging, politieke anomie en machteloosheid zijn met de jaren niet significant veranderd. Dit wil niet zeggen dat er tegenwoordig geen groter aantal mensen is dat culturele dreiging ervaart dan voorheen, maar dat de culturele dreiging als motief even belangrijk blijft. Dus naast culturele dreiging blijven voor deze nieuwe stemmers ook andere motieven een rol spelen.

5.2 *Discussie*

Dit onderzoek kent een grote meerwaarde door verschillende positieve punten. Allereerst is de dataverzameling waarbij mensen uit het populatieregister door onderzoekers zijn benaderd een sterk punt om opinies te voorspellen. Als het huidige onderzoek tegenover de opiniepeiling van de Hond wordt geplaatst, waarbij respondenten zichzelf konden aanmelden (de Hond, 2010), geeft dit onderzoek een veel betere afspiegeling van de Nederlandse bevolking. Er is in veel mindere mate sprake van een vertekening van het PVV electoraat en hun motieven. Door de zelfselectie van respondenten bij het onderzoek van de Hond bestaat het gevaar dat sommige sociale categorieën of mensen met bepaalde motieven oververtegenwoordigd worden in de onderzoeksgroep. Zoals bijvoorbeeld mensen die geïnteresseerd zijn in politiek en zichzelf om die reden aanmelden om deel te nemen aan het onderzoek. Doordat de onderzoeksgroep afwijkt van de Nederlandse bevolking ontstaat er een vertekend beeld van de opinies omtrent de politieke partijen in Nederland. De opiniepeiling van de Hond heeft dan ook geleid tot een dramatische onderschatting van het aantal zetels voor de PVV (zie: de Hond, 2010). De derde dataverzameling van dit onderzoek vond plaats in februari 2010 en toen bleek al dat 10,7 procent van de Nederlanders de intentie had om op de PVV te stemmen. Ook dit percentage is lager dan de 15,45 procent die daadwerkelijk bij de Tweede Kamer verkiezingen op de PVV stemde (*Kiesbank*, 2010), maar dit is mogelijk te wijten aan de effecten van de verkiezingscampagnes op de stemvoorkeur van kiezers.

Een ander positief punt is dat dit onderzoek nieuwe kennis heeft opgeleverd omtrent het electoraat van 'nieuw' radicaal rechts. Bijna de helft van de totale variantie wordt verklaard door de achtergrondvariabelen en de drie motieven die in dit onderzoek centraal staan. Blijkbaar is sympathie voor de partijleider een heel belangrijk motief voor kiezers om op een 'nieuw' radicaal rechtse partij te stemmen. Dit is het eerste longitudinale onderzoek naar de kenmerken en motieven van stemmers van een 'nieuwe' radicaalrechtse partij. Er wordt dus geen momentopname weergegeven, maar het wordt mogelijk gemaakt om veranderingen in het electoraat en hun motieven op te merken. Zo is geanalyseerd dat er sprake is van verbreding van het PVV electoraat, in plaats van normalisering. Daarnaast werd duidelijk dat het effect van de motieven nagenoeg gelijk blijven met de jaren.

Zoals bij ieder onderzoek zijn er naast de positieve punten ook een aantal negatieve punten te noemen. Omdat er gebruik is gemaakt van bestaande gegevens, kon er niet gesleuteld worden aan de gestelde vragen en is niet alles idealiter gemeten. De betrouwbaarheid van de schaal van politieke machteloosheid is laag. Het geringe effect van deze variabele op de stemintentie op de PVV is dan ook mogelijk deels te wijten aan de lage betrouwbaarheid van deze variabele. Ook konden de effecten van sociale disintegratie en autoritaire attitudes niet direct getoetst worden, omdat deze concepten niet zijn gemeten.

5.3 Suggesties voor vervolgonderzoek

De resultaten van dit onderzoek roepen nieuwe vragen op waar vervolgonderzoek naar gedaan kan worden. Zo is het niet bekend waarom Rooms-katholieken relatief vaak op de PVV stemmen, in verhouding met de andere kerklidmaatschappen. Vervolgonderzoek zou mogelijk inzicht kunnen scheppen in dit vraagstuk. Dit kan bijvoorbeeld door ook kenmerken van de regio mee te nemen, zoals urbanisatiegraad, werkloosheidspercentage of percentage etnische minderheden, om de alternatieve verklaring te toetsen dat het aan de regio ligt.

Daarnaast is het onduidelijk waarom uit de bivariate analyse bleek dat in 2007 jongeren en in 2009 en 2010 juist ouderen zich aangetrokken voelen tot de PVV. Daar komt bij dat het effect van leeftijd in de multivariate logistische regressie analyse niet significant is, ondanks dat dit vanuit verschillende theorieën werd verwacht. De sociale disintegratie theorie van Arendt (1969) voorspelt een negatief verband en de theorie van autoritaire houdingen (Scheepers, 1990) een positief

verband. Vervolg onderzoek kan uitwijzen of mogelijk beide theorieën opgaan, waardoor het effect van leeftijd in dit onderzoek is weggefallen.

Omdat sociale disintegratie niet is gemeten, bijvoorbeeld door mensen te vragen naar hun sociale contacten en gevoel van verbondenheid met de samenleving, is de theorie van Arendt niet direct getoetst. Omdat er wel resultaten zijn gevonden over sociale categorieën die ook verwacht werden aan de hand van deze theorie is het aannemelijk dat deze theorie een rol speelt. Maar om vast te stellen of deze sociale categorieën werkelijk oververtegenwoordigd zijn door de ervaren sociale disintegratie, zal in een vervolgonderzoek dit concept direct gemeten moeten worden. Hetzelfde geldt voor de autoritaire attitudes.

Tot slot zou vervolgonderzoek zich kunnen richten op de vraag op welke partijen de PVV stemmers voorheen stemden en met welke andere partijen zij nog meer verbondenheid voelen. Hierdoor kan er meer inzicht komen in de samenhang tussen 'nieuwe' radicaalrechtse partijen met andere partijen, zodat het politieke landschap beter in kaart kan worden gebracht.

Alhoewel er altijd vragen open blijven voor vervolgonderzoek, heeft dit onderzoek ook de nodige vragen beantwoord. Dit onderzoek heeft aangetoond dat sympathie voor Geert Wilders het belangrijkste motief is om op de PVV te stemmen. In het electoraat van de Partij voor de Vrijheid zijn mannen, lageropgeleiden, onkerkelijken en Rooms-katholieken en werklozen oververtegenwoordigd. Het electoraat is significant gegroeid van 3,9% in 2007 naar 10,7% in 2010. Maar de verschillen in stemvoorkeur voor PVV tussen sociale categorieën en het belang van de diverse motieven zijn over het algemeen stabiel gebleven in de periode 2007 tot en met 2010. Er is nauwelijks sprake van een normalisering van het electoraat. De groei in stemmen op de PVV is dan ook vooral ontstaan door een verbreding van het electoraat.

Referenties

- Allport, G. (1979). *The effect of contact; the nature of prejudice*. Addison-Wesley Publication.
- Adorno, T., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D., & Sanford, R. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Norton.
- ANP (2007, 19 september) Wilders: Werkloze buitenlanders het land uit. *DAG*. Gevonden op: <http://www.dag.nl/overige/wilders-werkloze-buitenlanders-land-135352>
- Arendt, H. (1968). *The origins of totalitarianism*. Harcourt, Brace & World.
- Arzheimer, K. (2009). Contextual factors and the extreme right vote in Western Europe, 1980-2002. *American journal of political science*, 53 (2), 259-276.
- Auteur onbekend (2009, 29 april) 'Fitna' 1.297 keer in de krant. *NRC, Handelsblad*. Gevonden op: http://www.nrc.nl/media/article1891181.ece/Fitna_1.297_keer_in_de_krant
- Auteur onbekend (2007, 8 augustus) 'Genoeg is genoeg: verbied de Koran'. *Volkskrant*. Gevonden op: http://www.volkskrant.nl/binnenland/article451338.ece/Genoeg_is_genoeg_verbied_de_Koran
- Billiet, J. & De Witte, H. (1995) Attitudinal dispositions to vote for a 'new' extreme right-wing party: The case of 'Vlaams Blok'. *European Journal of Political Research*, 27 (2), 181-202.
- Billiet, J. & De Witte, H. (2001) Wie stemde er in juni 1999 voor het Vlaams Blok en waarom? *Tijdschrift voor Sociologie*, 22 (1), 5-31.
- Brown, R. (2000). Social Identity Theory: past achievements, current problems and future challenges. *European Journal of Social Psychology*, 30, 745-778.
- Brug, van der W., Fennema, M. & Tillie, J. (2000) Anti-immigrant parties in Europe: Ideological or protest vote? *European Journal of Political Research*, 37, 77-102.
- Brug, van der W., Fennema, M. Van Heerden S. & de Lange, S. (2009). Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld? *Migrantenstudies*, 25, (3), 198-220.
- CBS (2008). *Het nationaal kiezersonderzoek 2006; opzet, uitvoering en resultaten; opzet, uitvoering en resultaten*. Den Haag: Centraal Bureau voor Statistiek.

Coffé, H. (2005). Do individual factors explain the different succes of the two Belgian extreme right parties. *Acta Politica*, 40, 74-93.

Derks, A. & Deschouwer, K. (1998). *Vrijzinnigen, ongelovigen, en protest*. In Swyngedouw, M. Billiet, J. Carton, A. & Beerten, R. (Red). *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*. (p.51-67). Leuven: Acco.

Dagevos, J. & Gijsberts, M. (2009). Jaarrapport Integratie. *Sociaal Cultureel Planbureau*.

De Beer, T. & Kanne, P. (2009, 26 maart) PVV grote winnaar crisisakkoord. *TNS Nipo*. Gevonden op: http://www.tns-nipo.com/pages/nieuws-pers-rtl.asp?file=persvannipo%5Ctrl_crisisakkoord_260309.htm

Donselaar, J. Van. (2009) Inzake islamofobie. In: *Diverse kwesties: liber amicorum prof. Dr. Frank Bovenkerk* / red. Brants, C. Poel, S. Van der. Den Haag: Boom Juridische uitgevers, p. 13-26.

Eijk, van der C., Franklin, M. & Marsh, M. (1996). What voters teach us about Europe-Wide election: What Europe-wide election teach us about voters. *Electoral Studies*, 15 (2). 149-166.

Esses, V.M., Jackson, L.M. & Armstrong, T.L. (1998). Intergroup competition and attitudes toward immigrants and immigration: an instrumental model of group conflict. *Journal of Social Issues*, 54 (4), 699-724.

Fennema, M. & Van der Brug, W. (2006) Nederlandse anti-immigratiepartijen in Europees perspectief, in: Van Tubergen, F. & Maas, I. (Hrsg.) *Allochtonen in Nederland in international perspectief*. Amsterdam.

Gijsberts, M., Dagevos J., (2004) Concentratie en wederzijdse beeldvorming tussen autochtonen en allochtonen. *Migrantenstudies*, 20, 145-168.

Givens (2004) The radical right gender gap. *Comparative Political Studies*, 37, 30-54.

Golebiowska, E.A. (1999). Gender gap in political tolerance. *Political Behavior*, 21 (1), 44-66.

Heus, P. de, Leeden, R. van der, & Gazendam, B. (1995) *Toegepaste data-analyse: technieken voor niet-experimenteel onderzoek in de sociale wetenschappen*. Maarssen: Elsevier Gezondheidszorg.

Hond, de M. (13 juli 2010) *De PVV in het land en in de peiling*. Gevonden op: <https://n6.noties.nl/peil.nl/>

Hooghe, M. (2002). *Doctoraalproefschrift: Sociaal kapitaal in Vlaanderen. Een onderzoek naar de relatie tussen verenigingsleven en democratische politieke cultuur*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.

Hoover, R., Fishbein, H., D., (1999), The development of prejudice and sex role stereotyping in white adolescents and white young adults, *Journal of applied developmental psychology*, 20 (1), 431-439.

Ignazi, P. (2006). The silent counter-revolution; hypotheses on the emergence of extreme right-wing parties in Europe. *European Journal of Political Research*, 22 (1), 3-34.

Jenssen, A.T., Aalberg, T. (2006). Party-leader effect in Norway: a multi-methods approach. *Electoral Studies*, 25, 248-269.

Kanne, P. & de Beer, T. van het TNS NIPO. (2009, 2 maart). Nieuwe PVV-aanhang komt van VVD. *De Volkskrant*. Gevonden op: http://www.tns-nipo.com/pages/nieuws-pers-vnipo.asp?file=persvannipo\artikel_volkskrant_pvv_280209.htm

Kiesbank. (2010, 3 juli) De verkiezingsuitslagen Tweede Kamer 2010 – Nederland. Gevonden op: <http://www.verkiezingsuitslagen.nl/Na1918/Verkiezingsuitslagen.aspx?VerkiezingsTypeId=1>

Knoef, M., De Vos, K. (2009). *The representativeness of LISS, an online probability panel*. CentERdata: Tilburg.

Koopmans, R., e.a. (2005). *Contested citizenship; Immigration and cultural diversity in Europe*. Londen: University of Minnesota Press

CentERdata. Liss data. *Political Values, Background variables, Religion and Ethnicity*. Gevonden op: [http://www.lissdata.nl/lissdata/Access Data/Rules and Conditions](http://www.lissdata.nl/lissdata/Access%20Data/Rules%20and%20Conditions)

Lubbers, M., Gijsberts, M. & Scheepers, P. (2002). Extreme right-wing voting in Western Europe. *European Journal of Political Research*, 41, 345-378.

Lubbers, M., Scheepers, P. (2000). Individual and contextual characteristics of the German extreme right-wing vote in the 1990s. A test of complementary theories. *European Journal of Political Research*, 38 (1), p.63-94.

Lubbers, M., Scheepers, P. (2002). French *Front National* voting: a micro and macro perspective. *Ethnic and Racial Studies*, 25 (1), 120-149.

Lubbers, M., Gijsberts, M., Scheepers, P. (2002). Extreme right-wing voting in Western Europe. *European journal of political research*, 41 (3), 345-378.

Margetts, H., John, P. (2009) The Latent Support for the Extreme Right in British Politics. *West European politics*, 32 (3), 496-514.

Mudde, C. (1996). The war of words defining the extreme right party family. *West European Politics*, 19 (2), 225-248.

Nijdam, A.D. (2003). *Statistiek in onderzoek; 1 beschrijvende technieken*. Houten: Wolters-Noordhoff bv.

Olzak, S. (1992). *The dynamics of ethnic competition and conflict*. Stanford: Stanford University Press.

Pedersen, W. (1996), Working-class boys at the margins: ethnic prejudice, cultural capital and gender. *Acta sociologica*, 39 (3), 257-280.

Pellikaan, H. (2004). Partijen in een politieke ruimte. In *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen 2002*. Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. P 206-229.

Praag, P. van (2001). De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal? *Jaarboek DNPP 2001*, Praag yr.2003 P. 96 -116.

PVV. Geert Wilders. Gevonden op 26 januari 2010, van: http://www.pvv.nl/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=15&Itemid=5

PVV. PVV visie. Gevonden op 26 januari 2010, van: http://www.pvv.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=788&Itemid=139

PVV. Standpunten. Gevonden op 26 januari 2010, van: http://www.pvv-europa.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=4&Itemid=2

Redactie politiek (2009, 16 september) Wilders wil 'kopvoddentaks'. *Trouw*. Gevonden op: http://www.trouw.nl/nieuws/politiek/article2865224.ece/Wilders_wil_kopvoddentax.html

Rydgren, J. (2007) The Sociology of the Radical Right. *Annual Review of Sociology*, 33, 241-262.

Scheepers, P., Eisinga, R. & Felling, A. (1994) *Het electoraat van extreem-rechts: theoretische verklaringen, empirische bevindingen, conceptualisering en operationalisering*. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Scheepers, P., Eisinga, R. & Lammers, J. (1993). Het electoraat van de Centrum Partij / CentrumDemocraten in de periode 1982-1992. *Mens & Maatschappij*, 68, 362-385.

Scheepers, P., Eisinga, R. & van Snippenburg, L.B. (1989). Klassepositie en autoritarisme: hernieuwde toets van klassieke hypothese. *Acta Politica*, 3, 337-346.

Scheepers, P., Felling, A. & Peters, J. (1990) Social conditiën, authoritarianism and ethnocentrisme: a theoretical model of the early Frankfurt School updated and tested. *European Sociological Review*, 6 (1), 15-29.

Shapiro, R.Y. & Mahajan, H. (1986). Gender differente in Policy preferente: a summary of trends from the 1960s to the 1980s. *Public Opinion Quarterly*, 50, 42-61.

Sniderman, P., Hagendoorn, L. & Prior, M. (2003). De moeizame acceptatie van moslims in Nederland. *Mens & Maatschappij*, 78 (3), 199-217.

Spruyt, B.J. (2007, 21 juli) *25 Jaar Integratiedebat*.

<http://bartjanspruyt.blogspot.com/2007/09/25-jaar-integratiedebat.html>

Stewart, M., Clarke, H. (1992) The (un)importante of party leaders: Leader images and party choice in the 1987 British election. *Journal of politics*, 54 (2), 447-471.

Swyngedouw, M., Billiet, J., Carton, A. & Beerten, A. (1998). *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen; verkiezingen van 21 mei 1995*. Leuven: Uitgeverij Acco.

Swyngedouw, M. (2001) The subjective cognitive and affective map of extreme right voters: using open-ended questions in exit polls. *Electoral studies*, 20 (2), 217-241.

Tajfel, H. (1982). Social psychology of intergroup relations. *Annual Reviews Psychology*, 33, 1-39.

Tolsma, J., Lubbers, M. Coenders, M. (2007) Ethnic competition and opposition to ethnic minorities in the Netherlands; a multi-level approach. *European Sociological Review*, 24, 215-230.

Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal (2005). Boon, C.A. den & D. Geeraerts (Red.). 14^e druk. Utrecht: Van Dale Lexicografie.

Wulp, D. van der (2010, 13 januari) Vervolgung Wilders mag doorgaan. *NRC handelsblad*. Gevonden van:

http://www.nrc.nl/binnenland/article2458366.ece/Vervolgung_Wilders_mag_doorgaan

Wagenaar, W. & Van Donselaar, J. (2009). Racistisch en extreemrechts geweld in 2008.

Wilders in *de Volkskrant* (2006, 6 oktober). 'Nederland staat aan de vooravond van een "tsunami van islamisering"'. Monitor racisme & extremisme. Anne Frank Stichting, Universiteit Leiden.

Wilders in *de Telegraaf* (2010, 22 februari) 'Interview met Geert Wilders'. Gevonden op:
http://www.pvv.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=2599&Itemid=6

Bijlage Metingen

Sekse

- Man
- Vrouw

Opleiding

- Basisschool
- Vmbo
- Mbo
- havo/vwo
- universiteit

Leeftijd

- 15-24 jaar
- 25-34 jaar
- 35-44 jaar
- 45-54 jaar
- 55-64 jaar
- 65 jaar en ouder

Etniciteit

- autochtonen (als beide ouders in Nederland zijn geboren) (0)
- westerse allochtonen (als de vader of moeder van de respondent in een westers land is geboren) (1)
- niet-westerse allochtoon (als een van de ouders in een niet-westers land is geboren) (2)

Sociaal-economische status (persoonlijk netto inkomen)

- geen inkomen
- laag inkomen (tot 1500 euro)
- midden inkomen (1501 t/m 3500 euro)
- hoog inkomen (3501 euro en hoger)
- onbekend

Kerklidmaatschap

- Rooms-katholiek
- Protestants (Protestantse Kerk in Nederland, Nederlands Hervormd, Gereformeerd)
- Ander Christelijk kerkgenootschap (Oosters Orthodox Christelijke Kerk, Evangelische en pinksterkerken, ander christelijk kerkgenootschap)

- Islam Overig (Hindoeïsme, Boeddhisme, andere oosterse religie, Jodendom, Humanistisch Verbond, en andere niet-christelijke religie)
- Onkerkelijk
- Weet ik niet

Belangrijkste bezigheid

- werkloos (werkzoekende; voor het eerst of na verlies van werkkring, en uitkering; vrijgesteld van werk zoeken na verlies van werkkring, arbeidsongeschikt, verricht onbetaald werk met behoud van uitkering)
- zelfstandig bedrijf (familiebedrijf, vrije beroepsbeoefenaar, freelancer)
- loondienst
- huisman/vrouw
- gepensioneerd
- anders (school, studeert, doet iets anders, verricht vrijwilligerswerk, is te jong voor bezigheden)

Stellingen die voorzien zijn van een * zijn gehercodeerd voor de analyse, zodat een hoge score op het item een hoge score op het concept betekent.

Religiositeit

- Geloof u in een leven na de dood? *
- Geloof u in het bestaan van een hemel? *
- Geloof u in een vagevuur? *
- Geloof u in een hel? *
- Geloof u in een duivel? *

De antwoordmogelijkheden zijn ja (1), misschien (2), nee (3) en als missende waarden weet ik niet (4).

Religieuze praktisatie

- Afgezien van speciale gelegenheden zoals huwelijken en begrafenissen, hoe vaak gaat u tegenwoordig naar religieuze bijeenkomsten? *
- Los van wanneer u naar religieuze bijeenkomsten gaat, hoe vaak bidt u? *

De antwoordmogelijkheden reiken van elke dag (1), via ten minsten 1 keer per maand (4), tot nooit (7).

Culturele dreiging

- Waar zou u uzelf plaatsen op een schaal van 1 t/m 5, waarbij 1 behoud van eigen cultuur voor allochtonen betekent en 4 dat zij zich geheel moeten aanpassen?
- Het is goed als een samenleving bestaat uit mensen van verschillende culturen.*
- Het moet makkelijker worden om in Nederland asiel te krijgen.*

- Legaal aanwezige buitenlanders moeten dezelfde rechten op sociale zekerheid hebben als Nederlanders.*
 - In Nederland wonen te veel allochtonen.
 - Een wijk gaat er niet op vooruit als er veel allochtonen komen wonen.
- De antwoordmogelijkheden reiken van helemaal oneens (1) door niet eens, niet oneens (3) naar helemaal eens (5).

Sympathie Wilders

- Wat vindt u van Geert Wilders?

De antwoordmogelijkheden reiken van zeer onsympathiek (0) tot zeer sympathiek (10).

Politieke ontevredenheid

Hoe tevreden ben met de manier waarop de volgende instellingen werken in Nederland?

- Nederlandse regering *
- Nederlandse parlement *
- Nederlandse politici *
- Nederlandse politieke partijen *

De antwoordmogelijkheden reiken van zeer ontevreden (0) tot zeer tevreden (10).

Politieke anomie (vervreemding)

- Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik.*
- De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening.*
- Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek.*

Met de antwoordmogelijkheden dat is zo (1) en dat is niet zo (2).

Politieke machteloosheid

- Ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek.*
- Ik heb een goed beeld van de belangrijkste politieke problemen in ons land.*
- Soms lijkt de politiek zo ingewikkeld, dat mensen zoals ik moeilijk kunnen begrijpen.

Met de antwoordmogelijkheden dat is zo (1) en dat is niet zo (2).